

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2016.

X. évfolyam 1. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2016. X. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 20/965 2921

E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Bölcskei Gusztáv rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

BÖLCSEI GUSZTÁV (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,

OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a felelős szerkesztők e-mail címére várunk

(*barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*).

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

TARTALOM

Scientia ac Educatio

KMECZKÓ SZILÁRD

A távoli toronyból

Kolnai Aurél és Polányi Mihály reflexiói 1956-ról 5

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT

1956 cigány narratívái. Elfeledett cigány forradalmárok 14

KISS CSABA MÁRTON

Zenei vonatkozású elemek Karácsony Sándor életművében 25

Egyház és társadalom

HODOSSI SÁNDOR

Református tanítóképzés a Dunántúlon 32

Múltidézés

EGED ALICE

*A berlini nyilvánosság a '20-as években III. A Sklarz-Parvus eset:
a német kormány „nyolc krajcáros emberkéi”* 43

Vizuális kommunikáció

TÁMBA RENÁTÓ

Az anya-gyermek kapcsolat festői ábrázolása 60

Műhely

BODA ISTVÁN

A Himnusz és a szimbólumok világa 71

VITÉZ FERENC

*„Nem csak mi gondolkodunk: a nyelv is gondolkozik”
A Kosztolányi Dezső és az anyanyelv* 80

A távoli toronyból

Kolnai Aurél és Polányi Mihály reflexiói 1956-ról¹

Az 1956-os forradalom jelentésének része, hogy miként emlékezünk rá, milyen is az a kulturális emlékezet, amelyhez kapcsolódunk, avagy miként írható körül az a nem nyilvános családi emlékezet, amely 1989-ig – így vagy úgy, esetleg elhallgatással – közvetítette '56 emlékét.

A személyes történetem darabkái között kutatva, a '68-as prágai tavaszhoz kapcsolódó kijelentéseket még csak-csak össze tudok gyűjteni, amelyek rendszerint arról szólnak, hogy bizonyos embereknek miként jelentett '68 korszakhatárt az életében, végérvényesen kisiklott-e a pályájuk, avagy később ügyesen vagy ügyetlenül, több vagy kevesebb sikerrel integrálódtak-e a husáki csehszlovák valóságba. Ezek az emlékek összegyűjthetők és pontosíthatók. '56-ról viszont nem rendelkezem semmivel, bár ez talán túlzás, mert két vagy három alkalommal bizonyos, fontosnak ítélt kijelentések részeként elhangzott az évszám rövid alakja. A hangsúlyból, amely eltávolító gesztust közvetített, világossá vált, hogy itt valami súlyos dologról van szó, de ennek részletezésére nem került sor. '56 emléke majdnem fehér foltként lapult a családi emlékezet alján. A '80-as évek második felében a nagyszülői generációtól sikerült többet megtudni, s világossá vált, ami addig is sejthető volt: '68-hoz képest sokkal véresebb dologról van szó. Az öregek metakommunikatív jelzései egyértelművé tették, hogy elintézetlen (s ezért megkerülhetetlen) ügyek maradtak itt a múltból, amelyeken nem lehet átlépni. Ezek után lett '56 a visszanyert ünnep, amelynek meglevő gyúanyagára mutat rá a félévszázados évforduló esemény-sora is, a szimbolikus cselekvések rétegezett gazdagsága.

¹ Elhangzott a *Scientia Ac Educatio Nemzet, kultúra, identitás, párbeszéd* című konferencián, 2016. április 20-án a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen.

Az elmúlt huszonöt évben '56 a tudományos kutatás egyik kiemelt témájává vált, irodalma könyvtáryivá terebélyesedett. Ez pedig betemeti az egykor volt eseményeket: elvész valami abból, amit az emlékezés közvetíteni tud.

Az alább elemzett két írás eltérő módon nyúl '56-hoz, közös bennük azonban, hogy '56 lényegét próbálja megragadni, eltávolítva róla a ráarakódásokat, köztük a jó vagy rosszindulatú félreértelmezéseket. Mint tudományos teljesítmények egyaránt anakronisztikusak voltak a maguk idejében, mert '56 jelentőségét a morális dimenzióban helyezik el. A szerzők egyike sem volt az események résztvevője, de közeli szemlélője sem. Mindketten Angliából követték a híreket, a távoli toronyból próbáltak tájékozódni. Szövegeik közvetlensége ennek ellenére lefegyverző. Kolnai Aurél és Polányi Mihály egyaránt a Kádár-korszak szellemi számkivetettje, nem kis részben az '56-os írásaik miatt, amelyekre átsüt, hogy érzelmeikben nem szakadtak el a magyar kultúrától, bár az egykori haza, szellemi eszmélődésük színtere, '19-es távozásuk után nem sokkal széthullott. Mindkettejük esetében az asszimilációs történet gazdagíthatja az értelmezési keretet. Ez közvetlenebbül Kolnainál tapintható ki, aki nevét (tudjuk, hogy *Steinként* született) *A Pál utcai fiúk* Kolnay nevű szereplőjétől kölcsönözte. Ő volt az, akinél beszáradt a gitt.

Kolnai a *Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából* című írásában megkísérli leírni az '56-os jelenséget, eközben számos figyelemre méltó megállapítást tesz: a vakmerőség, a spontaneitás és a morális lelkesültség mellett kiemeli az ideológiai szegénységet, a doktrínák hiányát. (Kolnai 2005. 537) Standeisky Éva az *Eszmék az 1956-os forradalomban* című írásában vitatja Kolnai megállapítását, lajstromba szedve a felbukkanó politikai eszméket, köztük az utópikusakat is. (Standeisky 2006) Látva a szerző szívós igyekezetét, olvasóit meggyőzendő, engem ez éppen az ellenkezőjéről győz meg, hogy tudniillik Kolnainak ebben a kérdésben alapvetően igaza van. A forradalom egyetlen konkrét eszmét sem írt a zászlajára, sem szocialistát, sem liberálisat, sem konzervatívot, sem monarchistát, sem individualistát, sem pedig korporativistát. Nem bukkant elő olyan személyiség sem, aki mögé szellemi értelemben felsorakoztak volna. Az egyetlen, aki a névtelenségből kiemelkedett, Mindszenty József volt, a „mártír bíboros”. Ennek ellenére a forradalom nem volt katolikus, a forradalmárok pedig nem Mindszenty gondolatainak a gyakorlatba való átültetéséért szálltak síkra. Ebben a speciális, de nem negatív értelemben '56 egyhangú volt.

Nem állítható azonban, hogy ne lett volna szellemi karaktere, ugyanis nyíltan antikommunista volt. Nem az eszme reformját, kiigazítását, a felmerülő

hibák kiküszöbölését akarták elérni, például egy sajátosan magyar színezetű nemzeti kommunizmus üzembe állításával. Karaktere ezért nem szűkíthető le az antisztálinista vagy az antimoszkovita jellegre. Ez radikálisabb fellépés volt, mint a lengyelországi, amelyet még keretek között lehetett tartani, tragikusabb is volt a végkifejletet illetően.

Nem érthető meg '56 akkor sem, ha kizárólag mint nemzeti felszabadítási mozgalmat tekintjük. Sokatmondó Kolnaiak a kommunista rezsimről adott leírása:

„Egy ennyire természetellenes, rémisztő, mindenbe behatoló és mindent magába szippantó zsarnoksággal szemben, mint amilyen a kommunizmus, a viszonylag 'normális' kellemetlenségek – mint a külföldi katonai megszállás vagy a kényszerű konfliktus egy birodalommal, melynek kultúrája sosem volt a tradicionális csodálat tárgya – a másodrendűség és az alárendeltség szintjére süllyednek.”
(Kolnai 2005. 539)

A rezsim totalitására adott reakció volt, hogy '56-nak elsősorban antikommunista, nem pedig oroszellenes karaktere volt, bár ez a vonal is jelen volt a többi között.²

Kolnai mint a politikai utópiák szenvedélyes kritikusa, a bölcséleti relevanciájú meglátásoknál érzi magát igazán elemében. Tudjuk, hogy a marxizmus,

² A filozófussal szemben, aki nagyon változatos szabályokat követhet a munkája során, felmerül általában a gyanú, hogy tudományt művel-e egyáltalán. A 20. századi filozófia személyessé válása mint háttér előtt kijelenthetjük, lehet tudományként és sokféle egyéb módon is művelni a filozófiát. Az egzaktáságnak itt nincsenek mindenki által elfogadott szabályai, de itt sem minden megengedett. Mindössze jelezzük, anélkül, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznénk a kijelentésre, hogy a történettudomány sem pontosan akként tudomány, mint a fizika. A két megszólított szerzőnk egyike sem tudományfanatikus. Az értekezés tárgyának személyes közelsége le is rázná a szigorúan felfogott tudományos kritériumokat. Kolnai jó fenomenológusként a jelenség jelentésteli leírását tűzi ki célul, Polányi pedig gondolkodásunk megalapozhatatlanságára mutat rá a tudományban és egyéb elköteleződéseinkben egyaránt. Ennyiben mindkettejük írása összefűzhető korábbi műveikkel. Ezen a ponton ismét gyanússá válik a filozófus, mert lehet, hogy csak apropónak tekinti az elemzés tárgyát, ami önmagában is kegyelestértő, s csupán arra használja, hogy a korábbi már megismert meggyőződéseit hangoztassa. A gyanú inkább előbb, mint utóbb megtalálja a keresett bizonyítékokat. Biztonságos kikötőt javasolva nem is tudnánk okosabbat mondani a tudományosság bevett ismérveiről lemondani nem tudó olvasónak, minthogy forduljon bizalommal a történettudomány gyümölcsei felé.

illetve a marxizmus-leninizmus eredetét a 19. századi racionalista indíttatású gondolkodás területén kell keresnünk. Ebből is fakad, hogy tudományként határozza meg magát, mégpedig a természettudományokhoz hasonlóan szigorú tudományként. Tekinthetnénk a társadalmi fejlődés fizikájának is. Jóslatai ezért a tudományos előrejelzések rangjára tartanak igényt, hasonlóan, mint amikor az eldobott kő röppályáját számítjuk ki az íróasztal mellett. Azét a kőét, amely újra és újra ugyanúgy elhajítva, ugyanazt az ívet futja be, pontról-pontra.

Nos, Kolnai itt kapta derékba a marxizmus-leninizmus tudományos önképét, s mutatott rá, hogy bölcseleti-politikai mítoszból van szó, amelynek tisztázatlan a kapcsolata a valósággal. Ennek a mindenki számára belátható bizonyítékát mutatta fel '56. Az időbeli közelség kedvez a dologra való közvetlen rátekintésnek, nincs szükség magyarázatra: megbukott az osztályharcról szóló tanítás (Kolnai ezt nevezi az osztálybálvány bukásának), valamint az állam mégsem akar magától, szép csendesen elhalni abban a társadalomban, amely már meg lett tisztítva a polgári elemektől és az ún. kapitalista termelési módtól. A proletárnak tekintett tömegek mégsem tudják a meggyőzés minden eszközét birtokló pártot önnön vezető erejüknek elfogadni.

A kommunista eszme '56-nak köszönhetően távolabb került a beteljesüléstől, mint terjeszkedésének kezdetén. '56 felmutatta, hogy mindössze egy sokak számára vonzó mítosz, semmi egyéb. Ezzel kapcsolatos '56-nak az a vonása, amelyet Kolnai még a vakmerőségnél és a hősiességnél is fontosabbnak ítél: ez pedig a politikai utópiákról való józan lemondás, állásfoglalás a normalitás mellett. A kommunista új ember nem állítható elő, a gyártósor nem szerelhető össze a tervrajz alapján, mert az nem leírás, hanem ábrándkergető mítosz. Elfordulni a mítosztól és elfogadni az adottság kereteit illúziótlanul – ez a gyógyulás jele. Mintha ebben a felismerésben a pszichoanalízistől elfordult, ám ifjúkorának egy szakaszában Freud szűk bécsi analitikus köréhez kapcsolódó Kolnai hangja visszhangozna.

Az ugyanide érkező Polányi esetében is nagyon hasonló előzményekkel vethetünk számot. Az érett Polány súlyos kritikával, a zárt, kívülről érkező hatásokat befogadni képtelen gondolati rendszer egyik mintájaként beszél a pszichoanalízisről mint tanról. Intézményesült formájáról pedig mint szektaszzerűen működő, intrikus szervezetről, pontosan olyanról, amilyen a kommunista párt is volt a hatalom megragadása előtt és után. Ám Polányi esetében is kimutatható az analízissel rokonszenvező előélet.

Mielőtt Polányira áttérnénk, még egy utolsó meglátás Kolnaitól, aki az írásának egy korai pontján leszögezi:

„A felkelés kezdeti iránya [...] természetesen liberál-demokratikus volt, de alapvető, mélyebb irányultsága nem felelt meg ennek [...]”. (Kolnai 2005. 542)

A kérdést akár megválaszoltak is tekinthetnénk, utalva rá, hogy '56-ot semmilyen konkrét politikai eszme sem inspirálta, azonban itt most nehéz közvetíteni az olvasás élményét, ugyanis Kolnai olyan ecsetvonással keretezi az '56-os panót, amely sem ifjú polgári radikális vonzalmaiból, sem pedig az ezt megelőző oldalakon írottakból nem következik.

Olyan gondolkodó képét közvetíti felénk, aki képes rákérdezni a meggyőződéseire, vállalva ezzel gondolatainak az esetlegességét, aki elhagyva a biztonságos kikötőket, nem a partközelségben hajózik. Írásának vége felé ugyanis ezt olvashatjuk:

„De talán megengedhetek magamnak egy megjegyzést a felkelésnek a magyar nemzeti hagyományba nyúló gyökereiről is. Nekem úgy tűnik, e hagyományok mélyén a liberalizmusnál is régebbi szabadságvágy rejtőzik [Kolnai itt a 19. századi liberalizmusra, tulajdonképpen a '48-as hagyományokra gondol – K. Sz.], mélyebben beágyazódva a nemzeti jelleg rétegeibe [...]. Sokszor beszéltek, gyakran – talán jogos, talán eltúlzott – kritikai hanglejtéssel a magyar nemzet 'úriás' vagy egyenesen 'feudális' tradícióiról, a 'lovagias' életstílusról és modorról, mellyel büszkélkedni szoktak.” (Kolnai 2005. 562)

Kolnai itt az „úriást” egy eljárás mód értelmében említi, amely átjárja a beállítódásokat, az ízlést és az értéksémákat, bár valamicske mindig marad benne a társadalmi viszonyokra a fent és a lent képét rávetítő gesztusból is. A jelenség leírását ekként folytatja:

„Úgy gondolom, hogy a régi Magyarország kritikusa, akár baloldali magyarok, akár külföldiek, alulértékelték [ennek a jellegnek – K. Sz.] a létét. A munkások és értelmiségiek – akik aligha büszkélkedhettek úriás eredetükkel – októberi felkelésében megmutatkozott az a függetlenség és szellemi felsőbbrendűség, melynek az úri virtussal való rokonságát nehéz lenne tagadni vagy nem felismerni.” (Kolnai 2005. 563)

Mint fentebb említettük, a jelentésnek része az is, amiként emlékezünk rá. Kolnai itt nem mást tett, mint a még mindig karnyújtásnyira levő '56-tól is indítatva, azzal egységben szervezte újjá ifjúkori magyar emlékeit, kritikát gyakorolva korai meggyőződéseire, amelyhez persze hosszú út vezetett, de ennek részletezése kivezetne a jelen előadás keretei közül.

Polányi Mihály tíz évvel a forradalmat követően *A magyar forradalom üzenete* címmel publikált írásában szintén globális eseménysor keretei közé helyezi '56-ot, mégpedig a kommunista eszme hanyatlástörténetének fontos állomásaként. (Polányi 1992) Egy '56 közvetlen jelentőségén túlmutató vitához kíván hozzászólni általa, melyhez 56 vaskos bizonyító anyagot szolgáltat az ő oldalán. Az értékmentes és szenvedélymentes tudomány eszméjéről van szó. Erről a nézőpontról Polányi tudományfelfogása minden csak nem objektivisztikus.

Miképpen csillapítható le vajon az a nagyon is emberi törekvés, hogy bizonyosságainkat szilárdan lecövekeltnek, jól azonosítható biztosítékokkal alátámasztottnak higgyük? Meggyőzni másokat arról, hogy a megalapozott tulajdonképpen megalapozatlan, a megalapozatlan pedig bizonyos alkalmakkor nem kevésbé bizonyos, mint a megalapozottnak ítélt – erre mondják: nehéz ügy. A gondolkodás radikális megváltozásáról van szó, azonban nem arról az esetről, amikor egy korábban elfogadott elméletet újabb bizonyítékok ismeretében korrigálunk. Itt szó sincs új ismeretekről, ugyanis a régi tapasztalatok bázisán szerveződik újra a gondolkodás. Röviden, ez a tudományos nóvum megjelenésének a modellje is, amelyet tudománytörténeti példákkal szemléltethetnénk. De nagyon hasonló történik, amikor egy mindenbe behatoló, a cáfolónak szánt érveket is a saját nyelvén értelmező elméletből ábrándul ki az ember.

Egzisztenciális megrázkódtatás ez, egy új világ feltárulása, melyben meg kell tanulni eligazodni, amelynek része az új nyelv elsajátítása. Pontosan ez történik az eszmétől elforduló kommunistákkal is. Mint egzisztenciális és intellektuális teljesítmény korántsem lebecsülendő, hiszen mint tudjuk, a koncepciók percek áldozatai közül számosan Sztálint éltették az utolsó szó jogán is.

Ezt a totalitárius logikát tárja fel Koestler Artúr a *Sötétség délben* című zseniális regényében. Hiába üzeni a szomszédos cellából a cári tiszt Rubasov elvtársnak, hogy halj meg némán, Rubasov a súlyos kételyei ellenére együttműködik, mert nem sikerül megvetnie a lábát, ha nem is egy semleges területen, mert olyan nincs, de semmiféle kapaszkodót, biztos pontot sem talál, amelyhez ragaszkodván nem a semmibe, azaz a szellemi megsemmisülésbe hullana alá. Ettől még a fizikai halál is elviselhetőbb a számára.

Polányi ismerte jól a regényt és a szerzőjét egyaránt. Koestler Rubasov alakjának megformálásakor sokat merített a Polányi családhoz tartozó Zeisel Éva személyes emlékeiből, akit – miután Harkovban, ahol keramikusként dolgozott – Sztálin elleni merénylettel gyanúsítottak meg, a Lubjankán tartottak fogva több mint egy évig.

Látjuk, hogy a gondolkodás átszerveződése nem a szisztematikus, lépésről lépésre előre haladó munka eredménye, amelynek igazát újra és újra bizonyítékok támasztanak alá. A gondolkodás gyökeres átalakulása vagy megtörténik, vagy nem. Ha megtörténik, ez olyan, mint a kegyelem állapota.

’56 ilyen kegyelmi pillanat volt. Ha tömegesen fordulnak el a totalitárius eszmétől, akkor a bálványok aláhullanak. Ilyen a hatalom alapzata korunkban, mondja Polányi. Ez történt akkor is, amikor Sztálin halálának másnapján szabadon engedték a Kreml zsidó orvosait. A demonstráció kedvéért fontos Polányi számára a hívő kommunisták megrendülésének dokumentálása, ennek példáit hozza fel a szövegben is, köztük a bolgár pártköltő, Dimitar Metodiev *Hitünk dala* című versét.

Miután már a párt is elrendelte a megújulást, a sztálinizmustól való elfordulást, Metodiev nagyon szemléletesen, egy szemüveg összetöréséhez hasonlította a jó esetben kiábrándulással és kijózanodással járó szemléletváltást. Ezt a metaforát átvéve értelmezi az újságíró Gimes Miklós sorait a kétféle igazságról, amelyek esetében a párt igazsága mindig felülmúlja a tárgyi igazságot. Ez a szemüveg a valóság egyszerű érzékelésére is alkalmatlanná teszi a viselőjét. Viszont ilyen csak az mond, akiben már megindult az átállítódás. Ebbe a sorba illeszkedik az író és korábbi politikai ügynök Pálóczi-Horváth György esete is, aki a kiábrándulást követően a folyamatos gondolkodás képességének az elvesztéséről számolt be, majd a boldogság érzéséről, holott ezt követően még börtönben tartották.

A gondolkodás két állapota között nincs átjárás, és nem tudunk semlegesen viszonyulni hozzájuk. A korábbihoz magától értetődően nem, az újhoz pedig azért nem, mert benne létezzük, a kívül kerülésre nincs mód. Ezért nem tudunk ’56-ról értéksemlegesen értekezni, és ezért is okozott 56 komoly fejtörést az angol politikatudomány számára. (vö. Kiss 1991)

A határozott értéktábla használata tudományos szemmel ítélve anakronizmus volt. Polányi ennek a súlyát vállalva érvelt ’56 valódi jelentősége mellett, ami visszatérés volt az eleven eszmék (legyen szó az igazságról, az igazságosságról vagy a szépségről) szabadságához, azaz a korábban szabadon vállalt

értékeinkhez. A hozzájuk való ragaszkodás kinyilvánítása nélkül '56 története nem mondható el Polányi szerint.

De miként is illeszkedik '56 a kommunista eszme 1917-el kezdődő karrier-történetébe? A látvány itt is kiábrándító, akárcsak Kolnainál. További hasonlóság, hogy '56 – Polányi esetében is – a normalitáshoz való visszatérést jelzi. Vajon mi kezdődött el 1917-el? Polányi válasza megemészthetetlen, amennyiben a megpróbáltatások, a nélkülözések és a szenvedések értelmét keressük:

„A szovjet nép egy filozófiai kísérletben vett részt, melynek során oly módon tárt fel számára a szellemi valóság természete, ahogyan a mi egyetemeinken ez elképzelhetetlen.” (Polányi 1992. 134)

Visszatérve végül ehhez a gondolathoz, ekként színezi a már mondottakat:

„Az orosz forradalom történetéről sűrű egymásutánban jelennek meg a kitűnő tudományos elemzések, mégis ezeket a könyveket olvasva, mintha egyre homályosulnának a saját emlékeim. A forradalmat lassan beborítja a monográfiák piramisa. De én tudom, hogy a forradalom valami egészen más volt. [...] Féktelen volt, elementáris erejű rombolás. Egy hatalmas embertömeg – és zseniális vezére – nagyratörő célokat tűzött maga elé, amelyeknek azonban semmiféle kapcsolatuk nem volt a valósággal. Gyűlöltek mindent, ami azidáig létezett, s ezért meg voltak győződve arról, ha a fennálló társadalmat megsemmisítik, s romjain kiépítik a saját abszolút hatalmukat, az a tökéletes boldogságot hozza majd el az emberiség számára. Bármennyire is hihetetlenül hangzik, a szó szoros értelmében ennyi alapja volt az emberiség új gazdasági, politikai és társadalmi rendjéről szóló elképzeléseknek.” (Polányi 1992. 135–136)

Szembeszökő, hogy a századelő Budapestjének radikális társadalomjobbító miliőjéből elszármazott s időközben konzervatívvá vált Kolnai és Polányi szinte színről színre hasonlóan látják a kommunista eszme, de tágíthatjuk a kört: a 20. századi totalitárius eszmék természetét. Egyikük sem volt kommunista, egy világ választotta el őket attól. A közép-európai ifjúságuk során közelről megtapasztalták a totalitárius eszmék vonzerejét, felemelkedésüket, emberi sorsok összezúzását a totalitárius sziklákon, értekezésük tárgya ezért is bizonyult beilleszthetetlennek az értéksemliges diskurzus keretei közé. Számukra mint jelenség, mindez eleven tapasztalat maradt.

IRODALOM

- ARON, Raymond (1993): *Egy antitotalitárius forradalom*. In: CAPPELAERE, Philippe (szerk.): *'56 és a franciák*. Font Könyvkiadó, Bp., 29–61.
- ARON, Raymond (1993): *Budapest, 1956: Egy forradalom sorsa*. In: CAPPELAERE, Philippe (szerk.): *'56 és a franciák*. Font Könyvkiadó, Bp., 231–247.
- KISS Endre (1991): Polányi Mihály és 1956 értelmezése. *HVG* 13 (1991. január 6.)
<http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/20090912221041440000005230.html>
- KOLNAI Aurél (2005): *Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából*. In: KOLNAI Aurél: *Politikai emlékiratok*. Európa, Bp., 537–565.
- POLÁNYI Mihály (1992): *A magyar forradalom üzenete*. In: NAGY Endre – UJLAKI Gabriella (szerk.): *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz, Bp., 117–136.
- STANDEISKY Éva (2006): Eszmék az 1956-os forradalomban. *Múltunk* 51 (2006/4), 186–222.

1956 cigány narratívái

Elfeledett cigány forradalmárok¹

Az 1956-os forradalom és szabadságharc cigány hősei szinte teljesen hiányoznak a magyar nép emlékeztetőtörténetéből; kevés művelt, iskolázott nem cigány tudná felsorolni néhányuk nevét. Kutatások szerint (Eörsi 1994; 2011; Varga 2006) a fővárosi és vidéki harcokban számos cigány fiatal (férfi és nő) részt vett, sokan életüket áldozták, s még több a súlyos börtönbüntetésre ítélték száma. Írásommal (az évforduló kapcsán) a műgyetemisták 16 pontjáért, a szabad Magyarorszáért harcoló cigány fiatalok tetteit, sorsuk alakulását idézem fel.

Az 1950-es években a hazai cigányság többsége még a nem cigány szegényrétegnél is mélyebb nyomorban élt: szegénység, elmaradottság, szinte általános analfabetizmus, kilátástalanság és nélkülözés jellemezte a falvak, városok szélén, elkülönült telepein élő cigányok életét. Munkaerejükre a meginduló gazdaságban ekkor még nem volt igény, a modern nagyipar pedig megszüntette az általuk előállított termékek piacát; kovács, rézműves, faipari áruikra már nem volt szükség. Munka és biztos megélhetés híján többnyire közegészségügyi és közigazgatási problémaként szerepeltek mind a helyi, mind az országos politikában. Egy 1955-ben készült egészségügyi minisztériumi jelentésben ezt olvassuk róluk:

„Bár a cigányság egy része a felszabadulás után kiemelkedett a közismert cigánysorból, mégis igen sok olyan cigánytelepülés található ma is, ahol félnomád módon, hihetetlen nyomorban, nem emberhez méltó körülmények között élnek. Egyes cigánytelepek helyzete közegészségügyi és szociális szempontból igen súlyos, és gyakran veszélyezteti a környék közegészségügyét és közbiztonságát. Az elmúlt években lezajlott kiütéses tifusz és visszatérő láz-járványok a cigánytelepekről indultak el.”

¹ Elhangzott a *Scientia Ac Educatio Nemzet, kultúra, identitás, párbeszéd* című konferencián, 2016. április 20-án a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen

Mindezek, valamint hagyományos vidéki, zárt közösségekben zajló életük, s szervezettségük hiánya miatt joggal feltételezhetnénk politikai eszmék iránti közömbösséget részükről. A valóság azonban épp az ellenkezőjét mutatta; az 1950-es évek elején bátran kiállt – nem kis kockázatot vállalva – a nyilvánosság és a pártvezetés elé egy fiatal cigány nő, László Mária, aki felpanaszolta a cigányság igen nehéz helyzetét, az ország vezetésétől kért segítséget:

„Véletlen szerencsétől, jó szándékú emberektől függ sorsunk [...] ha kormányzatunk nem segít, nincs emberi felemelkedés.” (Sághy 2008)

László Mária – aki egy nagykatái lókupec családból származott, újságíró lett, a szociáldemokrata elvekkel rokonszenvezett, s Kéthly Annával is kapcsolatban állt, később börtönbüntetést is kapott politikai tevékenységéért – tekinthető a magyarországi cigányság első politikusának. 1955-ben Pánd cigánytelepének 280 lakója intézett levelet a politikai vezetéshez:

„Azzal a kéréssel fordulunk illetékes hatóságainkhoz, hogy tegyék lehetővé számunkra az írni-olvasni tudás és valamilyen mesterség megtanulásának lehetőségét... Szeretnénk egyenjogú polgárok lenni, s kötelességeinket is akként teljesíteni.” (Sághy 2008)

Az öntudatra ébredés, a politikai szerepvállalás – ha keveseknél és szervezetlenül is, de – megkezdődött a cigányok körében. Valószínűleg ennek következménye az 1956-os eseményekben való komoly szerepvállalásuk, amin meglepődött, és amit szóvá is tett a pártvezetés:

„Több cigány is részt vett az ellenforradalmi események alatt a tüntetéseken és a rendőrség lefegyverzésében [...] 1956-ban számarányukhoz képest aránylag sokan vettek részt ellenforradalmi eseményekben. Ezek a körülmények különösen szükségessé teszik, hogy a cigányok közötti politikai nevelőmunka élére a kommunisták álljanak...” (Sághy 2008)

A nevelőmunkát igen sajátosan értelmezte a hatalom: 1958 tavaszán nagy számban internálták átnevelő táborokba (főleg a tököli internálótáborba) a forradalomban részt vett cigányokat – azokat, akik nem a harcokban estek el vagy ítélték halálra, hosszas börtönbüntetésre.

A leginkább ismert fővárosi cigány forradalmár Szabó Ilonka (1939–1956), „Kócos”. A 17 éves fiatal úpesti lány és barátnői a forradalom kitörésekor épp a belvárosban jártak, amikor szembetalálkoztak a még békés tüntetésen résztvevő tömeggel. Kócos az „Aki magyar jöjjön velünk! Aki magyar velünk tart!”² skandálásukat meghallva, azonnal beállt közéjük. A vakmerő lány hamarosan a Corvin-köziek egyik parancsnoka lett (hat fiú tartozott hozzá), élettársa, a szintén cigány Bizsu a harcok közepette tanította meg a fegyverrel bánni. Hősies magatartását emléktábla hirdeti Budapesten a Corvin-közben, melyen a domorműve alatt a következő szöveg olvasható:

„Dicsőség a hős 17 éves Szabó Ilona bajtársnőnek, a kis „Cinka Pannának”³ aki az 56-os forradalomban hazánk szabadságáért feláldozta fiatal életét. Harcostársai: 56-os Forradalmi Nemzeti Szövetség, Igazolt Magyar Szabadságharcos Világszövetség.”

1956. október 28-án a Práter utca végén érte halálos lövés. A halotti jelentésben megemlégették, hogy az elhunyt négy hónapos várandós volt.

Kócos élettársa, „Bizsu” – Dilinkó Gábor (1929–2014) –, vagány úpesti cigányfiú volt, aki a lányt keresve jutott el a Corvin-közbe, s állt be ő is a forradalmárok közé. Részt vett a fegyveres harcokban, november elején fej- és comblövés-sel a Korányi-kórházba vitték, ám ott az egyik ápolónő feladta a hatóságoknak. Öt és fél hónapot magánzárkában töltött, majd 12 évre elítélték „hatalommal szembeni fegyveres felkelés, hűtlenség” vádjával. A börtönben együtt ült Göncz Árpáddal, Faddy Ottmárral, Fónay Jenővel.⁴ 1966-ban szabadult, utána még öt éven át szigorú rendőri felügyelet alatt állt; munkát később is csak nehezen kapott, ’56-os múltja egész életében elkísérte.

A hetvenes években kezdett festeni, mint naiv művész elismert lett; számos kiállításon szerepelt hazánkban és a határainkon túl. A rendszerváltozás után rehabilitálták; a forradalomban játszott szerepéért 1991-ben a „Hűség helytállásért” kitüntetést kapta meg, majd a vitézi rendet s az ezredesi rangot, 1998-ban pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjét. Szegényen élt – a sors

² Korabeli felvétel: <https://www.youtube.com/watch?v=N0pAW4hEpk4> (Letöltés: 2016. 05. 31.)

³ Czinka Panna a 18. században élt híres cigányprímásnő.

⁴ Emberséges magatartásáról lásd Fónay Jenő visszaemlékezését a Duna Televízióban 2015. október 23-án sugárzott *Életkerék* című műsor 9:21 percétől. (<http://nava.hu/id/2347856/> – letöltés 2016.06.02.)

iróniája, hogy élete utolsó éveit Mátyásföldön, a volt szovjet laktanyában kialakított szabadságharcosok házában, a Bajtársak Otthonában, a kis lakások egyikeben töltötte. A forradalomról, Kócosról, s a vele történekekről így vallott egy interjúban:

„Nagyon szerettem az igazságot. Én egy olyan iskolába jártam, ahol mindig azt mondta a tanárom: „Jó magyar az, aki szereti a hazáját.” [...] Amikor Kócost 28-án agyonlőtték, én azt mondtam: nekem itt már keresnivalóm nincs. November 4-éig azonban ellenálltunk.” A kínzásokról, börtönről pedig: „Én nem panaszkodok. Ezt egy hazáért el kell viselni. Ha azt mondom, hogy magyar vagyok, akkor ilyenkor is magyarnak kell vallanom magam. Azt azonban sohasem tagadtam meg, hogy cigány vagyok. Ezt nem szabad!” (Varga 2006)

Az életével fizetett a forradalomban vállalt szerepéért Kóté Sörös József „Holi” (1927–1959) bádigos, lakatos, „drótos” vándoriparos is, aki előbb lakóhelyén, Monoron csatlakozott a forradalmi megmozdulásokhoz, majd részt vett a Monorról a fővárosnak szánt – a felkelők és a kórházak számára összegyűjtött – élelmiszerek szállításában és szétosztásában. Október 30-án beállt a Vajdahunyad utcai felkelők közé; részt vett fegyveres harcban és őrszolgálatban, s kitartott a november 4-i szovjet invázióval szembeni ellenállásban is. December végén monori társaival együtt Ausztriába menekült, majd 1957 márciusában a meghirdetett – de be nem tartott – amnesztia ígéretére (több társához hasonlóan) hazajött. 1957. július 8-án letartóztatták, felesége ekkor harmadik gyermeküket várta. A „Wittner Mária és társai per” III. rendű vádlottjaként a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekedetek” vádjával a Tutsek-féle vérbíróság halálra ítélte, 1959. február 26-án kivégezték.⁵

A forradalom vidéken játszódó eseményeinek ismert hőse a mártír diákvezér, Dandos Gyula (1938–1957), aki Torockón született vallásos, unitárius cigány családban. Korán elvesztette szüleit, ezért állami gondozásba került, több gyermekotthonban – Debrecenben, Karcagon, Balkányban, majd 1947–1949 között a Nemzetközi Vöröskereszt jóvoltából Svájcban – nevelkedett. Középiskolai tanulmányait a nyíregyházi Kossuth Lajos Gimnáziumban végezte.

⁵ Lásd a következő forrásokat: Az 1956-os forradalom történetének dokumentációs és kutatóintézete közalapítvány honlapja (www.rev.hu), továbbá Eörsi (2009) és Stefka István interjúja Wittner Máriával. (Stefka 2003)

A helyi forradalmi eseményekbe már a kezdetekkor, október 26-án bekapcsolódott; a jó szervezőkészséggel és kitűnő szónoki képességekkel megáldott fiú ezen a napon a város központjában egy teherautó tetejéről olvasta fel a diákság 21 pontos forradalmi követeléseit, majd a városháza erkélyéről mondott beszédet. November 2-án megbízták a Nyíregyházi Forradalmi Diáktanács szervezésével és vezetésével; ez a szervezet fogta össze a helyi Tanítóképző és az öt megyei diákotthon ifjúságát. Tagja lett a Nyíregyházi Forradalmi Tanácsnak és az ifjúságból fegyveres alakulatot szervezett. Részlet egyik beszédéből:

„Nekünk a szovjettel szemben egyetlen fegyverünk van, a felvilágosítás. Az oroszokat félrevezették, fel kell őket világosítani, hogy itt nem ellenforradalmárok vannak, és nem az államhatalom megdöntéséről van szó.”⁶

November 6-án, a szovjet invázió harmadik napján elfogták, s elhurcolták Ungvárra fogságba. Később az ÁVO-sok annyira összeverték, hogy mozdulni sem tudott, az orvos „harmadfokú égési sérülések” súlyosságához hasonlította sebeit. Egyik tanára elintézte, hogy Szentgotthárdra kerüljön iskolai szanatóriumba. (Fazekas 1993/a; 1993/b; 1994; 2001) Ő azonban Svájcba szeretett volna menekülni; második szökési próbálkozásakor a határőrök Szentgotthárdnál 1957-ben lelőtték. Sírja ismeretlen.

A kommunista hatalom nyomására gimnáziumában neve mellé a következő bejegyzés került 1957 nyarán: *„A mai napon szülei kívánságára kimaradt. Más gimnáziumba felvehető.”*⁷ Az ÁVH nem számolt azonban azzal, hogy az ekkor már lelőtt forradalmár szülei sem éltek, rájuk való hivatkozásuk hamis volt; Dandos Gyula édesapja már 11 éve, édesanyja 15 éve nem volt az élők sorában.

A forradalmár, hős gimnazista emlékét megőrizte az utókor. A nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium diákjai és tanárai minden évben megkoszorúzzák a közeli kollégium falán az 1993-ban felavatott emléktábláját, melyen a következő szöveg olvasható:

„Az itteni volt Petőfi Diákotthonban lakott 1953-1957 között Dandos Gyula (Torockó 1938 – Szentgotthárd 1957) az 1956-os forradalom és szabadságharc

⁶ 1956-os forradalom Roma hőse: Dandos Gyula. (<https://www.youtube.com/watch?v=XHYS9jiLD04>; – letöltés: 2016. 06. 01.)

⁷ Az 5/1957. sz. bejegyzés a Kossuth Gimnázium 1956/57. évi anyakönyvében olvasható a 30. sorszám alatt és 1957. július 14-i keltezéssel, Horváth Sándor igazgató aláírásával.

megyei diákvezetője és mártírja, a Kossuth Lajos Gimnázium IV. b. osztályos tanulója. 1993. POFOSZ Történelmi Igazságtétel Bizottsága."

2009-ben a Magyar Nemzetország „Dandos Gyula bajtársat, az 1956-os szabadságharc 18 éves korában hősi halált halt mártírját” posztumusz nemzetőr hadnaggyá léptette elő. Beregen az unitárius szórvány gyülekezet presbitériuma 1996-ban egyesületet alapított, amely felvette a nevét; a *Dandos Gyula Cigányegylet* 2010-ben *Dandos Gyula-díjat* is létrehozott, mellyel a példamutatásban, bátorságban, hazaszeretetben kitűnő személyeket tüntetik ki.⁸

A halálra ítélt hősök közé tartozott *Onestyák László „Cigány”* (1938–1958) is, a forradalom idején 18 éves fiatal fiú, aki Pázmádon született, szerszámlakatosként dolgozott a fővárosban. Részt vett a budapesti fegyveres felkelésben; a ferencvárosi Berzenczey úti és Ferenc-téri „Göndör-csoport” egyik szakaszparancsnoka volt. Csapatával végsőkéig kitartott, a november 4-i szovjet invázió után még november 6-ig folytatták a kilátástalan harcot. 1957 tavaszán elkezdték összegyűjteni őket, őt április 26-án – nem sokkal házasságkötése után – tartóztatták le. Túlélő rabtársai szerint⁹ még a fegyőrök is tisztelték a törekeny, kedves, bátor fiút, és reménykedtek abban, hogy kegyelmet kap. Kérvényét azonban elutasították,¹⁰ 1958. november 22-én kivégezték. Fogolytársai megőrizték utolsó mondatát, amit a kivégzésre vezetése közben kiáltott: *„Éljen a szabad Magyarország!”*

Hozzá tartozói haláláról értesítést, halotti bizonyítványt nem kaptak, az 1970-es években szülei abban a hitben haltak meg, hogy fiuk valahol még él, titkos börtönben őrzik. Testvérei csak a rendszerváltozás után tudták meg a fellett iratokból a történeteket, s 2010-ben a Kommunizmus Áldozatainak Emléknapján átvehették az öccsüknek ítélt posztumusz kitüntetések... Pázmádon a történelmi emlékparkban – amit Onestyák László parknak neveztek el – emlékkő őrzi nevét, rajta a felirat: *„Egy Pesti Srác – Onestyák László. sz. Pázmánd 1938. júl. 28. Kivégezték 1958. nov. 22.”* Budapesten a ferencvárosi Salkaházi Sára emlékpark bejáratánál levő '56-os hősök márványtábláján is olvasható a neve.

Halálbüntetést kapott a forradalomban játszott szerepéért *Csányi Sándor „Cigány”* (1929–1959), alkalmi munkás cigány fiatalember is, aki Perkátáról költözött 18 évesen a fővárosba, ahol két évig rendőr, majd segédmunkás volt.

⁸ Hagyományteremtő cigány fiatalok Vásárosnaményban. *Új Beregi Élet*, 2014. február/március., 8.

⁹ <http://www.1956.hu/varga.html> (Letöltés: 2016.06.02.)

¹⁰ „Onestyák László és társai” per anyagai BFL 5652/57. (Eörsi 1997)

1956 tavaszán köztörvényes bűncselekmény gyanújával előzetes letartóztatásba került, ahonnan november 4-én szabadult. Még aznap csatlakozott a Thököly úti felkelőcsoporthoz, s négy napig harcolt fegyveresen a szovjet harckocsik, páncélosok ellen kézijegyekkel, gránátokkal, benzines palackokkal. November 8-án feladták a kilátástalan harcot, feloszlott a csoportjuk. 1958. október 1-én letartóztatták, mindkét fokon halálra ítélték, 1959. október 28-án kivégezték. (Eörsi 2010) Emlékét őrzi az utókor; fényképe és neve a Terror Háza Múzeum Andrássy úti Hősök Falán a forradalom mártírjai között szerepel.

Ugyancsak halálos ítéletet szabtak ki a kiskunmajsai forradalmi eseményekben¹¹ szerepet játszott *Kolompár Mátyásra* (1924–1957). A hatgyerekes vándoriparos a városban a tüntető tömeg közé állt, maga is követelve a felvonulókkal együtt az önkényeskedő begyűjtési elnök, a párttitkár és a tanácselnök menesztését. A felhergelt tömeg azonban – amely igen nagy létszámúvá duzzadt, mivel aznap épp hetivásár volt a városban – a tanácsháza elé vonult, s követelte a korábban ott bezárt Neményi József begyűjtési hivatali elnök elővezetését. A pincébe a tömegben álló, nagydarab cigány Matyit küldték le, aki fel is hozta, s a tömeg elé állította. A nép nekiesett és agyonverte a gyűlölt helyi vezetőt. A forradalom leverése után Kolompár Mátyást 1956. november 26-án elfogták, s előbb 12 évi börtönre, majd halálra ítélték emberölés vádjával. 1957-ben végezték ki Kecskeméten.

A forradalom számos cigány résztvevője közül valószínűleg a legfiatalabb *Fehér Nándor*, a főváros Mária Valéria nyomortelepén lakó, mindössze 15 éves „Kiscigány” volt. Évtizedekkel később így emlékezett arra, miképp csatlakozott a felkelőkhöz:

„Elmentünk a Rudas fürdőbe, onnan jöttünk haza, és akkor már a villamosok álltak. Kiabálták: aki magyar, velünk tart! Hát mondom, én megyek velük, mint a franckarika. Persze, hogy megyek. Mert én egyszerre magyar meg cigány is vagyok.” (Eörsi 1995)

Részt vett az október 23-i tüntetésen, majd a Rádió épületének ostromában. November elsején beállt a Ferenc tériek – Tűzoltó utcaiak közé, ahol őrszolgálatot teljesített, s kitartott még a szovjetek bejövetele, november 4. után is. 1956

¹¹ A kiskunmajsai események (http://www.dozs-kkmsa.sulinet.hu/oasis-cd/kiskunmajsai_tortenete/f.1.3.7.html – letöltés: 2016.06.02.)

decemberében a megtorlás elől Ausztriába szökött, ám hamarosan hazatért, 1957. március 28-án letartóztatták. Fiatalkorúként két és fél év börtönre ítélték, 1959. április 3-án szabadult. A forradalom leverése után a megtorlás elől néhány cigány fiatal elmenekült az országból, sokan börtönbüntetést kaptak.

A neves zenészcsaládból származó *Fátyol István* (1929–2004) villanyszerelő a forradalom kitörésekor a Faluszínház (Déryné színház) világosítója volt. Az események hatására már igen hamar, október 23-án megalakult a színház munkástanácsa, melynek elnökhelyettesévé választották, s megszervezte 15 főből álló fegyveres csoportjukat is. November 7-ig kitartottak az orosz tankok elleni harcban. Bár országos elfogatási parancsot adtak ki ellene, nem hagyta el az országot; röpcédulákat gyártott és terjesztett, a december 4-i nagy fővárosi nőtüntetés egyik főszervezője volt. 1957. március 16-án elfogták. Nyolc hónapig magánzárkában tartották a Fő utcai fogházban, majd *„Államhatalom megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvételért”* 6 év börtönre ítélték. 1961-ben szabadult részleges amnesztiával. Megkínzásának következményeit – társaihoz hasonlóan – élete végéig szenvedte. Kárpótlásként a rendszerváltozás után ő is kapott egy kisméretű (18 nm-es) lakást Mátyásföldön, a volt szovjet laktanya területén kialakított Bajtársak Otthonában.

A forradalom fővároson kívüli eseményeinek fontos helyszíne volt Soroksár, ahol *Strausz Károly* *„Cigány Karesz”* (1928–1986) irányításával folyt az ellenállás. A Juta-dombi harcok szigorú vezetője Pomázon született vándorközsörös családban, mindkét szülőjét elvesztette kétéves korára. Néhány évig menhelyen nevelkedett, majd Soroksáron élő nagynénje örökbe fogadta. A forradalom kitörésekor a Csepel Vas- és Fémművek Csőgyárában volt segédmunkás. Soroksáron és Pesterzsébeten már október 29-én megalakult a Forradalmi Nemzeti Bizottság, s mikor november 4-én megindult a szovjet invázió a főváros ellen, egyértelmű volt a parancs: meg kell állítani a tankokat! Cigány Karesz ekkor, november 5-én csatlakozott a felkelőkhöz, és a rokonaiból, cigány barátaiból, ismerőseiből önálló cigány szakaszt alakított. Parancsnoksága alatt harcoltak: Horváth László, Kránitz László, Mohácsi Gusztáv, Németh Mihály, Németh Sándor, Petrovics István, valamint a Sztojka testvérek; Gyula, Vince, László és Péter.

Ők voltak azok a budapesti szabadságharcosok, akik legtovább kitartottak, csak november 11-én tették le a fegyvert. 1959-ben sorban összegyűjtötték őket, s mindet letartóztatták. Strausz Károly és bajtársai ügyét a „Baka Lajos és társai” perben tárgyalták; rá I. fokon halálbüntetést szabott ki a bíró 1959-ben, ezt II. fokon 1960-ban életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták, majd 15 év

után 1974 júniusában szabadult. Társait is többnyire 10-14 év börtönbüntetésre ítélték. (Eörsi 2014)

Az 1956-os forradalom és szabadságharc kirobbanása kapcsán feltétlenül említést kell tennünk egy, az október 23-át megelőző eseményről, amit a magyar történelem a „forradalom gyújtólángjaként” tart számon. 1956. október 22-én este a Zeneakadémián Bartók II. zongoraversenyét játszotta a később világhírűvé vált, csodagyerekként indult cigány származású zongoravirtuóz, Cziffra György. A koncertről a kritikusok később ezt írták: „A közönségből úgy tört ki a taps, mint az izzó láva.” – A történetekről pedig a művész így nyilatkozott:

„Elérkezett a nagy nap, s az előjelekkel teli koncert nagy sikert aratott. Valójában ez a közönség kicsiben leképezte a népet, mely torkig volt már a rendszer túlkapásaival, melynek dicsőséges hadtestei immár tizenegy éve elfelejtettek hazamenni. Ez a zene, mely látszólag örült komplexitása ellenére maga a rend, igazi önfeladást követelt meg, s hatására úgy tört ki a taps a közönségből, mint az olvadt láva. Ez a mintegy kétezer, rendszerint fegyelmezett ember most a magyar himnuszt skandálva tódult ki a koncertteremből, s a környező utcákon és sugárutakon letépett mindent, amit a nemzetiszínen kívül mást is talált. A nép felkelt...” (Cziffra 2015)

A forradalom gyászos eseményei közé tartozik a kecskeméti cigányváros MIG 15-ös vadászpilótaokról való gépágyúzása 1956. október 27-én. A forradalom hangulata vidékre is továbbterjedt, jó előre látta ezt a Kecskeméten állomásozó, az ország legnagyobb katonai erejű alakulatának törzse, a 3. Magyar Hadtest és a Budapest légtérét vigyázó lökhajtásos vadászpilóta hadosztály törzs, valamint a 62-es sz. PF 7912 sz. vadászpilótaezred vakhitű, sztálinista parancsnoka, Gyurkó Lajos ezredes, amikor október 24-én kiosztotta parancsát tisztjeinek: „Ha kell, akkor a tömegbe lőni.” Október 26-án az addig békés kecskeméti lakosság – értesülve a fővárosi eseményekről – délután békés tüntetést szervezett: 10–15 ezer ember vonult az utcákon, skandálva az „Oroszok menjetek haza! Szabad, független Magyarországot akarunk!” jelszavakat, leverték az ÁVH székház és a Megyei Pártház falán levő vörös csillagokat, majd a börtönhöz vonultak és kiszabadították a politikai foglyokat.

Ekkor lépett életbe Gyurkó parancsa, a katonák a tömegbe lőttek; több halálos áldozat, sebesült volt. Ezután következett a cigányváros megszállása; fegyvereket, lőszereket, rejtőzködő felkelőket kerestek, eredménytelenül. Amikor

azonban másnap is folytatni akarták a kutatást, már – Gyurkó jelentése szerint – fegyvertűzzel fogadták a katonákat. Ekkor rendelte el a cigányváros repülőgépekről történő gépágyúzását. A légi csapás következtében sok férfi, nő és gyermek vesztette életét. Az életben maradt férfiakat kihajtották a telepről, majd távolabb lelőtték őket. (Kahler 1994) Nevüket nem tudjuk, sorsukat nem őrizte meg az emlékezet. Sokan jeltelen sírban nyugszanak, hozzátartozóikat sem értesítették halálukról.

A bemutatott cigány forradalmároknál jóval több nevét számon tartja az utókor, fontos, hogy tudjunk róluk, s átadjuk ezt a következő nemzedékeknek is. Így gondolhatta ezt az a rab is, ki cigány bajtársáról a Váci rendőrségi fogdában 1957-ben a következő verset jegyezte le:

*Börtönvers a megtorlás éveiből*¹²

A kis cigány balladája

(Vác, 1957. rendőrségi fogda)

*A kis cigányt egy éjjel kékre-zöldre
verték a részeg, vad pribékek,
s hogy már alig volt benne élet,
úgy húzták be, s dobták le a földre.*

*A kis cigányt ápoltuk, borogattuk.
A priccsre mindig úgy esett le
- újabb veréssel fenyegetve --:
abból élt, mit hitünkéből néki adtunk.*

*A kis cigányt sétálni nem engedték.
Reszketve várta visszatértünk,
s hallgatta bízva, mit beszélünk.
És félt, nehogy újra véresre verjék.*

*A kis cigányt úgy ütötték, hogy köpjön,
rólunk, társakról, hazugságot.
Kéken, lilán hevert a földön,
de nem köpött. S hogy kiutat nem látott:*

¹² Végh Ferenc közlése.

*a kis cigányt mi vágtuk le a rácsról.
trikóját hurkolta nyakára.
Ez lett a hallgatása ára.
A veréstől félt, de nem a haláltól...*

IRODALOM

- CZIFFRA György (2015): *Ágyúk és virágok*. Magyar Közlöny Lap-és Könyvkiadó, Bp.
- EÖRSI László (1994): Göndör, Bütyök, Cigány és a többiek. *Beszélő* 6. évf. 42. sz. (1994/VI. 16.), 25–26.
- EÖRSI László (1995): *Fehér Nándor – 1956-os Intézet Oral History Archívum*
<http://www.rev.hu/hu/node/80> (2016. 06. 04.)
- EÖRSI László (1997): *Ferencváros, 1956. 1956-os Intézet Oral History Archívum*
<http://www.rev.hu/hu/node/80> (2016. 06. 04.)
- EÖRSI László (2009): *Corvinisták I-II. 1956*. Fapadoskonyv.hu Kiadó, Bp.
- EÖRSI László (2010): A Thököly úti csoport, 1956. *Beszélő*, 2010. július/augusztus. (15. évf./7.)
- EÖRSI László (2011): *Cigányok az 1956-os forradalomban*. In: DARÓCZI Ágnes (szerk): *Cigányság – identitás – kultúra – történelem*. Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, Bp., 243–256.
- EÖRSI László (2014): *Soroksár, 1956*. Táncsics Mihály Művelődési Ház, Soroksár
- FAZEKAS Árpád (1993/a): Dandos Gyula diákvezér. Az 1956-os mártír, akitől halála után is félt a hatalom. *Kelet-Magyarország*, 1993. jan. 2., 11.
- FAZEKAS Árpád (1993/b): A vértanú diákvezér, Dandos Gyula (1938–1957) emlékezete. *Kelet-Magyarország*, 1993. okt. 25., 5.
- FAZEKAS Árpád (1994): Suhancok forradalma. *Pedagógiai Műhely*, 1994/1., 45–46.
- FAZEKAS Árpád (2001): *Rácz István emlékezete. Forradalom Nyíregyházán*. Grafit Nyomda, Nyíregyháza
- Hagyományteremtő cigány fiatalok Vásárosnaményban. *Új Beregi Élet*, 2014. február/március., 8.
- KAHLER Frigyes szerk. (1994): *Sortűzek - 1956 I-II. (Sortűzek - megtorlás - menekülés 1956–1957)* Antológia Kiadó, Bp.
- SÁGHY Erna (2008): Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. *Múltunk* 2008/1. sz., 273–308.
- STEFKA István (2003): A forradalom nem eladó. Stefka István interjúja Wittner Máriaival *MNO* 2003. jún. 14. (http://mno.hu/migr_1834/a-forradalom-nem-elado-718589 – 2016. 06. 04.)
- VARGA Ilona (2006): Szerettem a szabadságot. *Barátság*, 13. évf. 5. sz., 5132–5133.

Zenei vonatkozású elemek Karácsony Sándor életművében¹

Ének-zene tanárként és karvezetőként előadásomban arra vállalkoztam, hogy rávilágítsak a 20. század talán legnagyobb hatású magyar pedagógusának zenei tárgyú tevékenységeire. Karácsony Sándor életének különböző időszakaiban váltakozó intenzitással bukkantak fel zenei elemek, hol hangsúlyos szerepet kaptak, máskor háttérbe kerültek, de mindvégig jelen voltak, így nehéz lenne ezekről az életmű ismerete nélkül, abból mintegy kiragadva beszélni. Ezért először vázlatosan ismertetem Karácsony Sándor életrajzát.

Karácsony Sándor 125 éve, 1891. január 10-én született a Hajdú vármegyei Földesen. Édesapja jómódú földbirtokos, okleveles mezőgazda, rendkívül művelt ember volt, édesanyja a balmazújvárosi református lelkész leánya. Elemi iskolai tanulmányait (öt évfolyamot) szülőfalujában végezte, első zenei élményeit is itt szerezhetette, mert két tanítója közül az egyikről tudjuk, hogy kitűnő zenész volt. A szülőházban pianino is volt, amely minden bizonnyal meg-megszólalt időnként. Az ötödik osztály elvégzése után, 1902-ben a Debreceni Református Kollégiumba került. Tanári elhivatottságának gyökereiről így ír *Ocsudó magyarság* című könyvében (2002):

„1902 őszén íratlak be Debrecenben első gimnazistának. Szeptember 10-én 8–9-ig volt az első latin óránk. 9 órai tízpercben láttam meg világosan, hogy az Isten tanárnak szánt. Attól fogva ösztönösen is, tudatosan is készültem erre a pályára. Figyeltem, kritizáltam, töprengtem, terveztem, milyen az ember, ha tanár.”

Debreceni diákévei alatt hegedülni és zongorázni is tanult magánúton, és hogy nem eredmény nélkül, arra bizonyíték, hogy nyolcadikos korában önálló zongoraprodukcióval lépett fel egy gimnáziumi ünnepségen.

¹ Elhangzott a *Scientia Ac Educatio Nemzet, kultúra, identitás, párbeszéd* című konferencián, 2016. április 20-án a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen.

- 1910 – érettségi, majd egyéves sorkatonai szolgálat, amelyet Tirolban töltött le.
- 1911 – egyetemi tanulmányainak kezdete, magyar-német szak Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen. (A zeneszerzés mellett Kodály is ezt a szakot végezte el néhány évvel korábban.) Vendéghallgatóként járt Münchenben, Genfben, Grazban és Bécsben. Itt ismerkedett meg a legmodernebb nyelvészeti, stilisztikai, néplélektani kutatásokkal.
- 1914 – a világháború miatt megszakadtak tanulmányai, a frontra került, súlyos sebesülés érte, ettől kezdve élete végéig két bottal, illetve mankóval kellett járnia.
- 1917–18-ban Csehországban, majd Kassán középiskolában tanított.
- 1918 – A világháború miatti kényszerű megszakítás után tanári diploma.
- 1919-ben került Budapestre, hamarosan egy józsefvárosi gimnáziumban kapott katedrát. Nyolc évig tanított itt, az igazgatói teendők kivételével minden más iskolai feladatot ellátott: volt osztályfőnök, önképzőköri vezetőtanár, énekkari és zeneköri felügyelő, segítőegyesületi irányító, könyvtárőr, cserkészparancsnok, tanterületi jegyző és igazgatóhelyettes.
- A tanítás mellett 1922-től lapszerkesztőként dolgozott *Az Erő* című folyóiratnál. Ugyanebben az évben írta meg doktori disszertációját (a *Protestáns Szemle* publikálta, s itt közölte neveléstudományi, irodalmi, nyelvészeti tárgyú tanulmányait, kritikáit).
- 1927-től az MTA Szótárszerkesztő Bizottságának tagja lett.
- 1929-ben a Debreceni Egyetemen filozófia, magyar nyelvészet és pedagógia tárgyakból doktorált, ugyanitt 1934-től egyetemi magántanár, 1942-től pedig a Pedagógia Tanszék professzora lett.
- Pedagógiai, nemzetnevelő célzatú írásainak, előadásainak hatása ekkoriban teljesedett ki, ez irányú tevékenységét a legkülönbözőbb beállítottságú körök is elismerték, népszerűségéről és tekintélyéről elég annyit megjegyezni, hogy a fél ország (sokszor a nála idősebbek is) „Sándor bátyám”-nak szólította.
- 1943-ban részt vett a történelmi jelentőségű Szárszói Konferencián, az első nap végén elmondott beszédéről már másnap úgy írt a sajtó, mint amiért érdemes volt megszervezni az eseményt.
- A II. világháborút követően hatalmas lendülettel vetette bele magát az újjáépítés hatalmas munkájába, számtalan szervezetben vállalt fontos pozíciót, kialakította és elindította a szabad művelődés rendszerét, munkájának köszönhetően országszerte népfőiskolák tucatjai kezdtek meg működésüket.
- Az 1948-as fordulatot követően az általa is vezetett szervezeteket néhány hónap alatt sorra megszüntették, munkáját ellehetetlenítették, egyetemi tanári posztjáról nyugdíjba küldték. A kényszerű tétlenség, a mellőzöttség néhány hónap alatt elémésztette beteg szervezetét, 1952 elején, alig 61 évesen itthagytta az árnyékvilágot. Temetésén hatalmas tömeg vett részt, a néma sokaság menete talán az első tömegdemonstráció volt a Rákosi rendszer ellen.

Zenei elemek az életműben. Cserkészmozgalom

Az első világháborút követő években a hazai cserkészmozgalom hatalmas fejlődésnek indult. A fiatal gimnáziumi tanár Karácsony Sándort egy református lelkész, a Cserkészszövetség társelnöke, Megyericsy Béla vonta be az ifjúság tanórán kívüli nevelésének mozgalmába. *A magyar cserkész daloskönyve* című kiadvány 1922-ben jelent meg először dr. Spilenberg György szerkesztésében, a további kiadások előkészítésébe már Karácsony Sándort is bevonták, de ő így sem volt maradéktalanul elégedett a dalanyag színvonalával. Az ő kezdeményezésére 1929-ben napvilágot látott a *101 magyar népdal* című gyűjtemény, amelyet Bárdos Lajos szerkesztett, és Kodály Zoltán írta az előszavát.

Részlet az előszóból (1941):

„A cserkész-daloskönyvek kiadásról-kiadásra jobban keresik a magyar hangot. Hogy most a Cserkészszövetség egy tisztára népi magyar dalgyűjtemény kiadására határozta el magát: nem egy szempontból jelent új zászlóbontást és új ideálokért való küzdelmet.”

Az egyik tanítvány – a később gödöllői gimnázium-igazgató –, Heltai Miklós (1909–1989) így emlékszik ezekre az időkre:

„A kirándulásokról hazafelé utaztunkban igen jókedvűek voltunk, Sándor Bátyánk pedig minden kínálkozó lehetőséget szinte előre meglátott és megragadott. Ilyenkor például nótázásra szervezett meg bennünket [...] Ő volt az első az ifjúsági vezetők között, aki ifjúsági egyesületben, cserkészcsapatban, iskolában az unisono tömegéneklések során a népdalt propagálta [...] rengeteg kuruc nótát, diáknótát, elegy-belegy nótát énekeltünk, később ezt tudatosan és fokozatosan szorította ki a népdal. [...] Az általa megteremtett népdal tradíciókból táplálkozott később az ugyancsak tőle ihletett regös-munka.” (Karácsony Sándor a pedagógus 2010. 61)

Zenei tárgyú írások, színdarabok

Karácsony Sándor az általa nyolc évig szerkesztett ifjúsági folyóiratba, *Az Erő* című lapba írt vezércikkei között számos zenei tárgyú írást találhatunk. Ezek később *Diáknóták prózában* címmel különlenyomatban is megjelentek. Közülük

álljon itt néhánynak a címe, *A mi nótáinkból: Gaudeamus igitur, Egy szekunda nem a világ, Mennyből jövök most hozzátok, Ásiorá az ákettő, kisangyalom..., Debreceni diák vagyok én, XLII. zsoltár.* (Karácsony 1999. 143–184)

Szintén zenei vonatkozása van néhány színdarabjának, színpadi jelenetének, illetve az *Aki dudás akar lenni...* című zeneelméleti ismereteket népdalok segítségével szemléltető írásának: *Gergely bácsi levizitel.* Jelenet sok énekkel, szavallattal, felolvasással: *Lányok ülnek a fonóban.* Énekes jelenet fiú- és lányszereplőkkel: *Pásztortüzek.* Egyfelvonásos játék: *Új háromkirályok csillaga.* Gyermekszíndarab: *Úrnak szolgálai mindnyájan.* Színjáték egy felvonásban: *Aki dudás akar lenni...*

Karácsony Sándor az 1948-as, máig érvényben levő *Magyarországi Református Énekeskönyv* összeállításában is alkotó szerepet játszott. *Mostani és leendő énekeskönyvünk esztétikai és irodalomtörténeti szempontból* című tanulmányában (1941) részletesen elemzi és jellemzi a korábbi és a megjelenés előtt álló új gyűjtemény dallamanyagát. Nem fél kimondani az olyan súlyú kritikai ítéletet, mint amilyen az alábbi is:

„... szomorúan kell megállapítanunk, hogy jelenleg érvényben levő énekeskönyvünk legújabb szerzésű dicséretanyaga egyáltalán nem, régebbi korokból örökölt anyaga pedig csak a legnagyobb kritikával használható fel egy elkövetkezendő új énekeskönyv alapanyagául.”

De mások véleményét is meghallgatta, amikor így írt:

„... az alább elmondandók nem követelnek a maguk számára kizárólagosságot, csak a többi szempont mellett kérik tekintetbevételüket. Ezért is merészelnek bátran, gátlás nélkül jelentkezni, eleve tudván, hogy igazukat elhalványítja az esetleges másik szempont igaza. [...] hirdesse a többi szempont mindenik a maga igazát.”

Kapcsolatok legnagyobb zeneszerzőinkkel:

Kodály, Bartók

Karácsony Sándor 1939-ben kiadott *A magyar észjárás* című könyvének egyik fontos tanulmányában a két zeneszerző lángelme, Bartók és Kodály népdalgyűjtő, népdalrendszerező, majd ebből zenekultúrát teremtő tevékenységét

méltatja. (A könyv ajánlása a következő: *A 400 esztendő debreceni kollégiumnak, fiúi tisztelettel.*)

Arra, hogy a néphagyományból sikeresen építhető magas kultúra, Bartók és Kodály munkálkodása mutat példát, ezért hivatkozik rájuk:

„Bartók és Kodály azt cselekedték meg zenei téren, ami a kultúra egyetlen területén sem lesz számunkra meggazdálkodható. Az európai zenei kultúra teljes birtokában, tehát egyáltalában nem tagadva azt meg, lemerültek a nép zenei világába, s ott három feladatot végeztek el. Először is hűségesen feljegyezvén minden feljegyezhető, anyagban, azaz tartalomban felhoztak számunkra mindent, amit a nép lelke eddig zenét termelt és megőrzött. Másodszor becsületesen kielemezték és leírták azt a nyelvet, amelyen ez a zene önmagát eddig kifejezte. Harmadszor, bármennyire más volt ez a nyelv, mint esetleg az európai zene ez idő szerinti nyelve, mégis ezt a nyelvet fogadták el a magyar zene és így saját lelkük zenéje anyanyelvül is, s mindazt, ami mondanivalójuk volt, ezen a nyelven muzsikáltak el egész Európa számára.

Bartók az izometrikus dallamsorokat, a pentaton hangsort, továbbá a parlando rubatóban tartott parasztdalokban a prózai szöveg és a zenei ritmus egymáshoz képesti parataxatív viselkedését állapítja meg olyan sajátosságok gyanánt, amelyek minden magyar népdalt jellemeznek (A magyar népdal, LXX. l.). Negyedik, de a harmadikkal rokon sajátosságnak idevehetjük a kvintszerkezetet, a kisebb kvintszerkezetet és a parallelizmust, melyeket Kodály Zoltán fedezett fel a legrégibb népdalok frazeológiáján.” (Karácsony 1985. 324)

Mind Bartók, mind Kodály jól ismerték ezt az írást, erre mindketten tesznek utalást. Egymás kölcsönös nagyrabecsülését jelzi, hogy Kodály saját írásaiban is többször hivatkozik Karácsony Sándor megállapításaira.

1940. január, Zeneakadémia. Karácsony Sándor előadást tartott *Néhány új szempont a magyar zenei nevelés kérdéséhez* címmel. A terem zsúfolásig tele volt, az első sorban ott ült Kodály is. Az előadás után a hozzászólók közt Kodály is jelentkezett utolsóként: *„Engedjék meg, hogy először üdvözljem Karácsony Sándort”,* s kiment hozzá, hogy kezét fogjon vele, aztán elmondta: *ők ketten különböző oldalról ugyanoda jutottak:*

„Felkapaszkodtam egy hegyre, azt hittem, egyedül leszek a csúcson; hát ahogy felérek, ott szuszog szemközt fölfele Karácsony Sándor.” (Kövendi 2008. 30)

Végezetül álljon itt két rövid idézet annak igazolására, mennyire hasonló volt Bartók Béla és Karácsony Sándor véleménye legfontosabb nemzeti sorskérdéseinkről, a kárpát-medencei népek egymás mellett élésének lehetőségéről, a magyarság Trianon utáni élethelyzetéről. Hozzá kell tenni, mindketten komoly „terepmunkát” végeztek a szomszéd népeknél, Bartók a magyar mellett több ezer tót (szlovák) és román népdalt gyűjtött össze még az első világháború előtt, Karácsony Sándor pedig a katonaságnál majd a két háború közötti utazásai során szerzett tapasztalatokból szűrte le a bartóki állásponthoz legközelebb álló végkövetkeztetését.

„Az én igazi vezéreszmém azonban (...) a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmtől telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab vagy bármiféle más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás!” (Bartók levele Octavian Beunak, Bukarestbe; német nyelvű, Berlin és Budapest közt, 1931. jan. 10. In: Bartók-breviárium 1974. 338)

Karácsony Sándor *A magyar béke* című, 1947-ben kiadott könyvében fejezetről fejezetre a megbékélés szükségességét taglalja szinte minden szintéren, a társadalom különböző rétegei között, a pártok („a más valakik”) között, megbékélést hirdet a szomszéd népekkel, ifjúságunkkal és Istennel. A szomszéd népekkel való megbékélés szükségességét négy, önéletrajzi vonatkozású írásban fejti ki, melyek mindegyike egy-egy népcsoport (román, jugoszláv, csehszlovák és ruszin) tagjaival történt találkozásán alapszik:

„De nekünk ma, holnap, holnapután, sőt azután is meg kell értenünk egymást, mert (...) a kendőzetlen valóság az, szimbiózisban élünk a Duna-medencében, és az itt folyó történelmi élet közös termékünk, az is marad.” (Karácsony 2010. 237)

IRODALOM

- BÁRDOS Lajos, szerk. (1941): *101 magyar népdal*. (Karácsony Sándor és Mathia Károly közreműködésével; átnézte és előszóval ellátta: Kodály Zoltán.) 5. kiadás. Magyar Cserkészszövetség, Bp.
- KARÁCSONY SÁNDOR – RÉVÉSZ Imre (1941): *Mostani és leendő énekeskönyvünk: 1. egyházi és theologiai szempontból; 2. esztétikai és irodalomtörténeti szempontból*. Városi Nyomda, Debrecen.
- KARÁCSONY Sándor (1985): *Bartók és Kodály: Szofokráciánk esztétikai problémájának megoldása zenei téren*. In: Uő: *A magyar észjárás*. Magvető, Bp.
- KARÁCSONY Sándor (1999): *A nyolcéves háború*. 2. kiadás. Csökmei Kör, Pécel
- KARÁCSONY Sándor (2002): *Ocsúdó magyarság: Szokásrendszer és pedagógia*. [Szerkesztette és utószóval ellátta: KÖVENDI Dénes; előszó: DEME Tamás] 2. kiadás. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- KARÁCSONY Sándor (2009): *A magyar észjárás*. [Szerkesztette és utószóval ellátta: KÖVENDI Dénes] 3. kiadás. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- Karácsony Sándor, a pedagógus. (2010) Karácsony Sándor Művelődési Társaság, Földes
- KARÁCSONY Sándor (2011): *A magyar demokrácia; A magyar béke*. [Szerkesztette és utószóval ellátta: HELTAI Miklós] 3. kiadás. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- KÖVENDI Dénes (2008): *Karácsony Sándor zenei nevelkedése és nevelőmunkája*. In: *Karácsony Sándorra emlékezve a reneszánsz év jegyében*. (2008) Karácsony Sándor Művelődési Társaság Füzetek 7., Földes
- UJFALUSSY József, szerk. (1974): *Bartók-breviárium: levelek, írások, dokumentumok*. [Összeállította és az előszót írta: Ujfalussy József] 2. javított és bővített kiadás. Zeneműkiadó, Bp.

Református tanítóképzés a Dunántúlon

Amikor több mint négy évtizedes kényszerű szünet után újraindult a felekezeti tanítóképzés Magyarországon az 1990-es évek elején, a legsürgősebb feladat képzett és egyházas gondolkodású tanítók és hitoktatók szolgálatba állítása volt. Ezért nem meglepő, hogy az első években kevés energia maradt a múlt elemző értékelésére. Debrecenben és Nagykőrösön, ahol a rendszerváltást követően újraindult a képzés, a megújuló intézmények identitáskeresésével együtt járt a múlthoz való kapcsolódás igénye. A Dunántúlon más volt a helyzet. Komáromban 1942-ben, Pápán 1948-ban végleg megszűnt a református tanítóképzés. Ez is magyarázhatja, hogy történetük átfogó feldolgozása mind-ezidáig várat magára.

A dunántúli református tanítóképzés elindítása is az 1868-as népoktatási törvényben gyökerezik, amely kötelezővé tette az elemi iskolai oktatást – az egyházkerület elemi iskoláiban is, tehát a korábbiaknál lényegesen több tanítóra volt szükség a kötelezettségek teljesítéséhez. Így indult el 140 évvel ezelőtt, 1876-ban Pápán az első évfolyam. Újabb évforduló: 75 évvel ezelőtt, 1941-ben kezdődött a komáromi koedukált református tanítóképző utolsó tanéve. Ezzel az évvel zárult le ennek a képzési formának a dunántúli története. Jelen dolgozat egy mozaikdarabbal kíván hozzájárulni a dunántúli református tanítóképzés több részletre szabdalt, összesen 60 évet felölelő történetének feltárásához.

Előzmények – felekezeti tanítóképzés a reformkortól

Az első önálló magyar nyelvű tanítóképző intézet 1828-ban nyílt meg Egerben Pyrker László, egri érsek kezdeményezésére. Ugyancsak ő szorgalmazta az 1840-es években, hogy öt újabb képző kezdje meg működését. A kijelölt helyszínek Pest, Szeged, Miskolc, Érsekújvár és Nagykanizsa voltak. A katolikus tanítóképzés tehát tudatos tervezés eredményeként az ország különböző területein indult el.

A protestáns egyházakban nem voltak külön tanítóképzők, a gimnáziumok magasabb évfolyamainak tanulói részesültek pedagógiai felkészítésben. Évszázados hagyománya volt annak, hogy a lelkésznek készülő tehetséges diákok tanították elemista diáktársaikat. A lelkészek és a tanítók képzésében nem volt különbség, hiszen gyakran az iskolai katedrán keresztül vezetett az út a szószékre. Neveléstant Sárospatakon 1796-tól, Debrecenben 1797-től tanítottak. (Szakál 1934. 36–37) A protestáns tanítóképzés tehát nem volt önálló a reformkorban. 1839-ben gimnáziumokhoz csatolt református tanítóképző Nagyenyeden, Debrecenben és Nagykőrösön működött. A kötelező elemi iskolai oktatás bevezetését követően az iskolafenntartóknak gondoskodniuk kellett a kellő számú és megfelelő végzettségű tanító szolgálatba állításáról. Az 1875/76-os tanévben országsszerte 16 állami mellett 33 felekezeti tanítóképző igyekezett enyhíteni a tanítóhiányt.

Bár az 1868. évi népoktatási törvény kötelezővé tette a népiskolai elemi oktatást, de még sokáig hiányoztak a törvény betartásához szükséges feltételek. Nem álltak rendelkezésre elegendő számban iskolák, tantermek, valamint szakképzett tanítók sem. Ennek következtében hat évvel a törvény megjelenése után is csak a tankötelezettek mintegy 70 százaléka tett eleget kötelezettségének. Az 1874-es év összesített adatok szerint az ország területén egyáltalán nem részesült oktatásban 642.063 gyerek. (Ballagi 1876. 1580–1584)

A valós helyzet még rosszabb volt, a különböző fenntartású elemi iskolák színvonala ugyanis rendkívül egyenetlenséget mutatott. Előfordult, hogy a tanítók hanyagsága miatt nem volt folyamatos a tanítás. Ezt szemükre is vetette az egyházi sajtó. *„Némelyek közülük igen kényelmes dolognak találják azt, ha az egész nyári félév szünetlővé válik.”* (Somogyi 1876. 1112)

A törvény előírta, hogy a tanítóhiány mérséklésére 20 állami tanítóképzőt kell felállítani, ahol a képzési idő három év, és önálló tantestülettel is kell rendelkezniük az intézményeknek. A képesített tanítók száma azonban mindezek ellenére sem növekedett az elvárt mértékben. Ennek részben az volt az oka, hogy az intézetekhez nem kapcsoltak internátusokat, így csak egy szűk környék ellátást oldotta meg egy-egy képző.

Az sem segítette a tanítóképzés ügyét, hogy belépési feltételként a betöltött 15 életévet határozták meg, miközben a másik feltétel a polgári vagy más középiskola 4. osztályának elvégzése volt. Ezt azonban általában már 14 éves korukra teljesítették a diákok, és egy év kimaradt a tanítóképzésbe való belépés előtt. Ráadásul a lemorzsolódás is nagy volt. Amikor az 1870-es évek közepén

a pápai tanítóképzés szerveződött, országszerte 48 tanítóképző és 10 tanítónő-képző működött már. Ezek közül húsz állami fenntartású intézet volt.

A pápai református tanítóképző 15 éve

Mivel az 1868-as népiskolai törvény végrehajtása komoly nehézségekbe ütközött a Dunántúli Egyházkerületben, a Komáromi Egyházmegye már 1869-ben kérte a tanítóképzés megszervezését a pápai főiskolán. (Trócsányi 1981. 344) A tanítóképzés feltételeinek megteremtésére azonban nemcsak az egyházkerület, hanem az állam is tett lépéseket. 1871-ben a kultuszminisztérium kezdeményezte férfi és női tanítóképző felállítását az Ókollégiumban. Az egyházkerület azonban nem járult hozzá az épület eladásához, inkább a református tanítóképzés megteremtésére törekedett.

A református népiskolák tanítóhiányának enyhítésének céljából Pápán 1876-ban indult el a képzés. A betöltött 15. életév mellett a gimnázium negyedik évfolyamának legalább elégséges eredménnyel való elvégzése volt a beiratkozás két feltétele. Lehetőség volt polgári iskolából érkezve is becsatlakozni, de akkor különbözeti vizsgákat kellett tenni. Annak, aki kezdettől tanítónak készült, az elemi iskola négy osztálya után célszerű volt elvégezni a polgári iskola négy évét, majd innen jelentkezhetett a szintén négy évfolyamos, középfokú szakiskolaként működő tanítóképző intézetek valamelyikébe.

Az 1880-as évek elején nem várt problémák jelentkeztek. Az újonnan induló felekezeti képzők többsége nem rendelkezett a törvény által előírt gyakorló iskolával. A gyakorló iskola megszervezése sok felekezeti képző intézmény számára megoldhatatlan feladatnak bizonyult. Így volt ez a pápai református tanítóképzőben is, hiszen fennállása 15 éve alatt sem sikerült gyakorló iskolát indítani. A folyamatosan növekvő állami elvárások pedig jelentősen növelték a fenntartási költségeket. Ráadásul az oktatás színvonala nem javult érzékelhetően a népiskolákban.

Az egyházi ellenőrzések súlyos hiányosságokat tártak fel. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1876-os évfolyamában Somogyi Antal szomorú képet fest a kialakult helyzetről. Arról panaszkodik, hogy nincsen az egyházkerület által elfogadott közös tanterv, egyházmegyenként eltérő tantervek alapján folyik a tanítás. Nincsenek kijelölt tantárgyak, a tanítók is tanácstalanok abban a tekintetben, hogy kinek, mikor és mit tanítsanak. A gyerekek alig járnak iskolába,

amíg a tanítók közül sokan hanyagok, kényelmesek, a szülők sajnálják a tan-könyvre a pénzt. (Somogyi 1876. 1111–1114)

Bár a népoktatás színvonalának javulását várták a tanítóképző elindulásától, érezhető változás nem történt az egyházkerület népiskoláiban. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a beiskolázási létszámok elmaradtak az előzetesen tervezettől. 1876-ban 13 növendékkel indult a képző. A következő évek folyamatos létszámemelkedése után az 1880/81-es tanévben érte el a 65 főt. Az 1883/84-es tanévtől nagyarányú létszámcsökkenés következett be. Másik nehézséget az eredetileg is kislétszámú csoportokban megfigyelhető nagyfokú lemorzsolódás okozta.

Egy újabb probléma és a létszámgondok újabb oka az internátus hiánya volt. Pedig a bentlakásra nagy szükség lett volna, hiszen a szórványhelyzet nagy beiskolázási körzetet jelentett. A tanítóképző szinte a fél országból toborozta hallgatóit. 16 esztendő fennállása alatt nemcsak a közeli megyékből, de a távoli Pozsony, Turóc, Hont, Nógrád, Gömör, Pest, sőt Csongrád és Bács megyékből is érkeztek diákok.

„Az ingyenlakásra nézve főképen azt óhajtáná az egyházkerület, hogy a képezde növendékei részére díjtalan együttlakás rendeztetnék be, de mivel az a jelen körülmények közt nem történhető, egyelőre csak lakásdíjjal segélyeztetnek a növendékek.” (Kis 1896. 295)

A nagy távolság és az ezzel járó jelentős költségek sok reménybeli diák továbbtanulását akadályozták. Bár tagadhatatlanul sok tanítóra volt szükség, a pápai főiskola elsődleges feladatának a lelkeszképzést és a gimnázium fenntartását tekintette. Újra és újra megjelentek olyan vélemények is, hogy erejét meghaladó terheket ró az egyházra a képzők működtetése.

„Hagyjunk fel olyan intézetek fenntartásával, amelyek a létező állami intézetek által nemcsak hogy feleslegessé váltak, de minden tekintetben túl is szárnyaltak.” (Ballagi 1878, 458–459)

A tanítóképző működését kezdetben úgy próbálták meg gazdaságosabbá tenni, hogy a tárgyak többségét együtt tanulták a diákok a gimnázium magasabb évfolyamra járó tanulóival, más tárgyakat a teológus hallgatókkal. Az első években csak néhány olyan órájuk volt, amelyet külön, önálló csoportban ta-

nultak. Ezek a tárgyak a hittan (Heidelbergi Káté magyarázata), neveléstörténet, elméleti neveléstan, valamint a nevelés-és oktatástan voltak. A gimnazistákkal közösen tanulták a többi közt a retorika, földrajz, természettan, szám-és mértan, lélektan, magyar nyelvtan, irodalomtörténet tantárgyakat, míg a teológusokkal együtt katechetikát, nevelési módszertant, egyháztörténetet és héber régiségtant hallgattak. (Értesítő az 1875/76-os tanévről)

További problémát okozott, hogy a felvett diákok életkorában is nagyok voltak a különbségek. Az első évfolyam tanulói 14 és 21 év közöttiek voltak, a többségük 16-18 éves volt. A későbbi években kis számban, de előfordultak 28, 29 éves diákok is, akik mind évfolyamtársaiknál, mind a gimnazistáknál jelentősen idősebbek voltak. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a tanítónők szolgálatba állásának terjedésével egy református nőnevelő intézet felállításának terve is megfogalmazódott.

„Nőtanítók alkalmazása terjed a pápai egyházmegyében is. Jelenleg a népes pápai és csöglei egyházakban vannak alkalmazva, amott Kis Mari, emitt Schleining Amália okl. tanítónők.” (Révész 458-459)

A nőnevelő intézetre azért volt szükség, mert a lányok számára az elemi iskolánál magasabb szintű oktatásra nem volt lehetőség az egyházkerületben. Így fordulhatott elő, hogy református lelkészek is apácázárdában taníttatták a lányukat, mert nem volt más lehetőségük. A tervek egy internátussal összekötött négyosztályos polgári lányiskola létrehozásáról szóltak.

Bár folyamatos problémák nehezítették az intézmény életét, mégis sokakat ért váratlanul a döntés, mikor az egyházkerület Székesfehérváron tartott, 1890. augusztus 18-án kezdődő közgyűlésén határozat született a tanítóképzés megszüntetéséről.

Ugyanezen a kerületi közgyűlésen döntöttek egy protestáns nőnevelde felállításáról is. Bár évek óta ütköztek az érvek és ellenérvek a tanítóképzővel kapcsolatban, a döntés mégis meglepetést okozott az egyházkerületben. A határozat kellően elő nem készített voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Dunántúli Protestáns Közlöny* 1890. augusztus 21-i száma még a két héttel később esedékes beiratkozásról tudósít a főiskola három képzési szintjére. Tehát a teológia és a főgimnázium mellett a tanítóképzőbe is. A képzőt megszüntető döntés indoklása később sem jelent meg a közlönyben.

Az egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve mutatja meg a döntés hátterét:

„Elhatározza a közgyűlés, hogy azon célból, hogy főgymnasiumát és theológiai akadémiáját kellő színvonalra emelhesse, a még hiányzó tényezőkkel megszilárdíthassa és főgymnasiumát a kerület erkölcsi niveaujának megfelelően önerejéből tarthassa fenn, a tanítóképző intézetet (...) megszünteti és az eddig arra fordított anyagi erőt a fönnt nevezett két intézet fenntartására, gyarapítására, kellő színvonalra emelésére fordítja.” (Idézi: Kis 1896. 300)

A határozatból egyértelműen látszik, hogy a döntést kizárólag anyagi megfontolások indokolták. Az egyházkerület vezetése túl drágának tartotta a tanítóképzés fenntartását, amely forrásokat vont el a teológiától és a főgimnáziumtól. Ráadásul egyre sürgetőbb feladatként jelentkezett a felsőbb fokú nőnevelés kérdésének megoldása is. A kedélyek azonban nem nyugodtak. Két hónappal később, október 23-án jelent meg a Dunántúli Protestáns Közlönyben Rácz István kerczai lelkész írása, amelyben vitatja a döntést:

„A tanítóképezde érdeke össze van nőve az egyház érdekével, annak szükségességét minden gyülekezet közvetlenül érzi.” (Révész 1890. 328)

Nehezményezte a döntéssel kapcsolatos előzetes egyeztetés elmaradását, sérelmezte, hogy még az egyházmegyék sem értesültek a tervezett változtatásról:

„[H]a a segédlelkészek fizetésére, a papi özvegyek szalmájára [...] vonatkozó indítványok véleményadás végett beküldetnek az egyházmegyékhöz, [...] ily nagyfontosságú indítvány, mint főiskolánk egy lényeges részének eltörlése vagy megtartása szintén közöltessék az egyházmegyékkal.”

A tanítóképző megszüntetéséről is utólagos ellenvéleményt nyilvánított:

„A meglévő tanítóképezdét, amire szükségünk van, egy kis áldozatkészséggel sokkal könnyebb kijavítani, hiányait pótolni, mint semmiből előteremteni pl. a nőnevelést, melyre égető szükségünk nincs.”

A döntés azonban már megszületett, a református tanítóképző 1890 nyarán végleg bezárt.

A Pápai Református Nőnevelő Intézet tanítónőképzője

Az első nőnevelő intézetek a reformkor végén kezdték meg működésüket Magyarországon. Karacs Teréz 1846-ban Miskolcon, Teleki Blanka ugyanebben az évben Pesten indított nőnevelő intézetet. Az 1860-as években országszerte elterjedt ez az iskolatípus. Néhány évvel később megjelentek az első tanítónőképző intézetek is. Az első 1856-ban Pesten az angolkisasszonyok zárdájában indult el, majd 1857-ben Szatmárnémetiben, 1858-ban Nagyváradon, 1860-ban Kassán indult el ilyen képzés.

A tanítónőképzésnek az 1868. évi népoktatási törvény adott nagy lendületet. A törvény szerint a tankötelezettség fiúkra és lányokra egységesen vonatkozott. Bár a tanítás anyaga egységes volt, a két nem elkülönítését szükségesnek látták az oktatási folyamatban. A törvény megjelenését követően Budán 1869-ben, Kolozsváron 1870-ben, Pozsonyban és Szabadkán 1871-ben nyílt meg tanítónőképző. Az 1875/76-os tanévben országszerte már 12 működött belőlük, amelyek kétharmada felekezeti fenntartású volt.

Mivel ez az iskolatípus egyre népszerűbbé vált, a református egyház is elindította a maga iskoláit. A Tatai Református Egyházmegye 1887. októberi közgyűlésén az a döntés született, hogy az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztik egy nőnevelő intézet felállításának tervét. A kerületi közgyűlés 1888 szeptemberében tárgyalta meg az indítványt, és egy előkészítő bizottságot hívott életre. (Nádasdy 1988. 19)

A bizottság munkája nyomán a Dunántúli Református Egyházkerület 1889. szeptemberi közgyűlésén határozatot fogadott el egy protestáns nőnevelde felállításáról. Első lépésként egy leányintemátust terveztek elindítani. Az elhatározást azonban nem követték tettek. Öt év várakozás után 1894-ben ismét előkerült a terv, és arról határoztak, hogy a tervezett intézmény helye Komáromban lesz. Nem várt akadály akadályozta azonban a megvalósítást, hiszen a kiszemelt épületben időközben elemi népiskolát indított a város, így nem volt helye a tervezett intézménynek. (Trócsányi 1981. 346)

Eközben Pápán az egyházmegye, a kerület támogatásával elindította a nőnevelő intézet szervezését. Miután Pápán megkezdte működését az intézet, a komáromi helyszín lekerült a napirendről. A tanítónőképző bezárását követően megkezdődtek a nőnevelő intézet előkészítő munkálatai. 1894 szeptemberében nyílt meg a leányinternátus 20 növendékkal. Ebből alakult ki a Nátus, amely elemi iskolából, polgári iskolából és négy évfolyamos tanítónőképzőből állt. A

következő években folyamatosan nőtt a növendékek száma. A tanítónőképző első évfolyama 1902-ben indult el, Ez volt a református egyházban a második tanítónőképző intézet. (Nádasdy 1988) A két évfolyamosra tervezett képzés 42 fővel indult, és 46 éven keresztül, az 1948-as államosításig 1137 tanítónői oklevelet adott ki. 1909-től gyakorló iskola is segítette a képzést. Az intézmény népszerűségét jól mutatja, hogy a Nátusnak 1910-ben 105 bentlakó növendéke volt, a polgári iskolába 168 tanuló járt, a tanítóképzőnek 90 diákja volt.

Református tanítóképzés Komáromban

Miután a csehszlovák kormány nem engedte szolgálatot teljesíteni azokat a lelkészeket és tanítókat, akik Magyarországon szereztek meg oklevelüket, szükségesnek látszott egy teológia és egy tanítóképző elindítása. (Peres 1995) Annál is inkább, mert 1920 után a Felvidék református gyülekezeteiben évről évre nagyobb gondot okozott a magyar lelkészek és tanítók hiánya. A csehszlovák állam megszüntette a magyar tanítóképzőket, és szlovák nyelvűekkel helyettesítette őket.

Az évek során fokozódó tanítóhiány egyre sürgetőbbé tette a tanítóképző megszervezését. A Konvent már az 1922-es pozsonyi ülésén kimondta a képzés beindításának szükségességét, és helyszínéül Komáromot jelölte ki. A következő években Érsekújvár, Rimaszombat, majd Léva és Losonc gyülekezetei is jelezték, hogy szívesen adnának otthont a tervezett intézetnek.

Jelentkező tehát bőven akadt, mégis 1935-ig kellett várni az oktatás beindítására. Ennek fő oka az volt, hogy a csehszlovák állam nem támogatta a tervezett magyar nyelvű képzést. Így a meglévő anyagi források csak egy intézmény, a teológia elindítását tették lehetővé. A konvent kifejezte azt a szándékot, hogy amint arra lehetőség adódik, a tanítóképzőt is elindítják. (Peres 1995/II.3) Új lendületet akkor vett a szervezési folyamat, amikor 1932-ben a Konvent felhívására vállalták a gyülekezetek, hogy minden felvidéki magyar református évi 50 fillérrel támogatja a tanítóképző felállítását. (Lévai 1998. 65)

A felvidéki magyar református tanítóképzés tehát másfél évtizedes előkészület után 1935-ben indulhatott el. A történelem fintora, hogy működése feleannyi ideig sem tartott, mint az előkészület. Az intézmény állami elismerésére 1937-ig kellett várni, addig anélkül folyt az oktatás. Mindössze másfél évvel a hivatalos állami elismerés után az első bécsi döntés értelmében a képzésnek

helyet adó Komárom városa is visszakerült az anyaországhoz, így az intézmény létrehozását szükségessé tevő kényszerhelyzet megszűnt. A vallás- és közoktatási minisztérium elismerte ugyan az alapítók erőfeszítéseit, de javasolta az egyetemes konvent elnöksége számára az intézmény azonnali bezárását, és a hallgatók áthelyezését a többi magyarországi református tanítóképzőkbe. (Lévai 1998. 72) A hivatalos indoklás szerint a komáromi koedukált tanítóképzés nem illeszkedett a magyar közoktatás rendszerébe.

Csehszlovákiában az 1930/31-es tanévtől kezdve középfokú pedagógiai akadémiák működtek, amelyek 1939 nyaráig álltak fenn. (Balla István közlése) Ezt a képzési formát nem tudták integrálni a magyar közoktatási rendszerbe. A központi állásfoglalást követően a következő években megtörtént a tanítóképző folyamatos leépítése. 1939-ben már nem indult új évfolyam. Azok maradhattak 1942-ig, az intézmény végleges bezárásáig, akik itt kezdték meg tanulmányukat. Ugyan a konvent közbenjárására 5000 pengő államsegélyt folyósított a fenntartó minisztérium 1942-ben, de ez volt az egyedüli alkalom, amikor állami támogatást kapott a visszacsatolás után az intézmény. Az intézet igazgató tanácsa még megkísérelte megmenteni a képzést, javasolta a férfi tanítóképzővé való átalakítást, de erre nem került sor. Az 1942/43-as tanévben még líceumként működhetett az intézmény, de 1943-ban a líceum is bezárt.

Csehszlovákia egyetlen magyar nyelvű református tanítóképzőjének története jól jellemzi a felvidéki magyar reformátusság nehéz helyzetét a két világháború közötti időszakban.

Összegzés

A Dunántúli Református Egyházkerületben először 1876-ban Pápán indult el a református tanítóképzés a Református Kollégium keretein belül. Az egyházkerület igyekezett sokoldalú képzést adni, ezért indította újra 1861-ben az 1853-ban ideiglenesen felfüggesztett jogakadémiát is. Mind a jogász, mind pedig a tanítóképzés területén szembesülni kellett a megnövekedett állami követelményekkel. A képzési időt központilag négyévesre emelték, előírták két alapvizsga, valamint a tanulmányok végén jogtudományi vagy államtudományi államvizsga letételét. A vallás és közoktatásügyi miniszter 1880 júliusában felhívást intézett a történelmi egyházak vezetőihez, hogy csökkentsék a felekezeti jogakadémiák számát, tegyék lehetővé azok összevonását vagy megszüntetését.

A fenntartási költségek kigazdálkodása akkor vált kilátástalanná, amikor 1883-ban elfogadta a parlament a középiskolai reformjavaslatot. Világossá vált, hogy az egyházkerület nem képes ekkora intézményrendszert fenntartani. Mivel a lelkészképzés bázisául szolgáló főgimnázium fenntartása minden más intézménnyel szemben elsőbbséget élvezett, először a jogakadémiát számolták fel, majd a tanítóképző bezárása következett.

Általánosságban elmondható, hogy a működési nehézségek legfőbb oka a pénzhiány volt. Az egyházkerület talán erőn felül is ragaszkodott a jogász és tanítóképzéshez, de nem bírta a képzéssel járó infrastrukturális és személyi kiadásokat fedezni. A tanítóképzés 15 éve során állandó problémát okozott a nagyfokú lemorzsolódás, amely később, a saját internátussal rendelkező tanítónőképzőben szinte egyáltalán nem volt jellemző. Így az internátus hiánya bizonyult a másik olyan tényezőnek, amely lehetetlenné tette az intézet gazdaságos működését.

A kerületben három református tanítóképző működött rövidebb-hosszabb ideig. Ezek közül kettő Pápán, egy pedig Komáromban. Mindhárom esetben megfigyelhető, hogy a képzésről meghozott döntés után jelentős időnek kellett még eltelnie az oktatás beindításáig. Azt, hogy ennek a gondos és alapos előkészítő munkálatok, vagy éppen a képzés feltételeinek hiánya volt az oka, az további kutatásokat igénylő kérdés.

Önmagában is nagy eredmény, hogy a Dunántúlon szórványhelyzetben lévő reformátusok 1876 és 1948 között három tanítóképzőt is elindítottak. A komáromi képzés beiskolázási területe kiterjedt az egész Felvidékre. Csakúgy, mint Pápa, Komárom is a környékbeli reformátusság központjának számított. Bár a körülmények változásai és a történelem viharai elsodorták mindhárom intézetet, és az egyházkerületben 1948 után nem indult el újra a felekezeti tanítóképzés, de Debrecen és Nagykőrös átvette a stafétát a 20. század utolsó évtizedében. Más történelmi helyzetben, megváltozott viszonyok között, de a küldetése ugyanaz a mai református tanítóképzőknek is: keresztyén pedagógusokat nevelni. A Pápai Kollégium jelmondatával szólva: *„Istennek, hazának, tudománynak.”*

IRODALOM

- BALLAGI Mór, szerk. (1860–1888): *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*.
- ENDREI J. Rózsa (1890): A felsőbb leánynevelő-intézet kérdéséhez I-II. *Dunántúli Protestáns Lap* 1. évf. 10–11. szám 149–153, 159–171.
- KIS Ernő (1896): *A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának története 1531–1895*, Pápa
- LÉVAI Attila (1998): *A közép és felsőoktatás helyzete a Szlovákiai Református Egyházban 1918–1948 között* (kézirat).
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe* Osiris, Bp.
- NÁDASDY Lajos (1988): *Fejezetek a Pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből*, Pápa
- PERES Imre (1995): A Losonci Teológiai Szeminárium története I–X. *Kálvinista Szemle* 66. évf. II 3. XII. 3.
- RÉVÉSZ Kálmán, szerk. (1890): *Dunántúli Protestáns Lap*.
- SOMOGYI Antal (1876): Felekezeti népiskoláink, s a népiskolai közügyekről. BALLAGI Mór (szerk.): *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1111–1114.
- SZAKÁL János (1934): *A magyar tanítóképzés története*, Bp.
- SZÍVÓS Andrea: *Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez*.
<http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz15.htm> (2016.05.06.)
- TRÓCSÁNYI Zsolt, szerk. (1981): *A Pápai Kollégium története*. Tankönyvkiadó, Bp.

A berlini nyilvánosság a '20-as években III.

A Sklarz-Parvus eset:

a német kormány „nyolc krajcáros emberkéi”¹

Ha valaki 1927-ben fellapozta az igényes kivitelezésű Meyers Lexikon hetedik kötetét, a korrupció címszó alatt azt találhatta, hogy a latin eredetű szó megvesztegetést jelent. A korrupt melléknév magyarázata azonban nem merült ki azzal, hogy valaki megvesztegetésre kapható, hanem kiegészült az elsősorban erkölcsi értelemben vett *romlott, feslett, összetört, rossz* meghatározásokkal.

A megadott jelentések nagyon találóak, mert a korrupció valóban megrontja, összetöri a morális normákat, a törvényes rendet. Valódi fenyegetést jelent a társadalom biztonságára, mert befurakodik a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrákba. Torzíja a demokratikus intézmények működését, és csökkenti a beléjük vetett bizalmat. Megrontja az egyént, a közösséget, erodálja az emberek egymás iránti bizalmát. Noha régóta része az emberi együttélésnek, egységes definíciója nincs, mert sokféle arca van, és több tekintetben megfoghatatlan, intuitíve mégis tudni véljük, mi a korrupció. Megítélése mégsem egyszerű, mert változik a társadalmi beágyazottsága, és erősen kultúrafüggő, hogy a jelenséget milyen norma alapján ítéljük meg.

A közbeszédben a korrupcióval leggyakrabban a hatalom, az erkölcs és a pénz fogalmakat társítjuk, és könnyen azonosulni tudunk Lord Acton aforizmájával, miszerint a hatalom korrumpál, az abszolút hatalom pedig abszolút korrumpál. Ebből pedig következhet az is, hogy a hatalom és a korrupció egymást kölcsönösen feltételezik, tehát rendszerektől független, univerzális jelenség.

¹ A fenti írás a *Mediárium* előző számában megjelent, az 1920-as évek Berlinjének nyilvánosságát bemutató tanulmány önálló fejezetként is olvasható folytatása. A „nyolc krajcáros emberke” (*Acht Groschenjunge*) jelentése: *besúgó, szaglászó*. Fritz Platten nevezte így Sklarzot. Platten svájci szociáldemokrata, majd kommunista politikus, Lenin 1917-es Németországon keresztül történt hazautazásának technikai részleteit szervezte. 1923-ban a Szovjetunióba emigrált.

A korrupció kifejezés gyakori felbukkanása az újságok címlapjain nem szolgált különösebb újdonsággal a weimari köztársaság polgárai számára. A császári Németország feltételezett választási csalásai, a bankok sok esetben megkérdőjelezhető hitelezési gyakorlata, az üzleti világ és az igazságszolgáltatás működésének zavarai kapcsán a korrupció szó felemlegetése szinte a rendes ügymenet részévé vált. Az újságok híradásai meglehetősen rendszerességgel tudósítottak külföldi panamákról is. Maga a *panama* szó a német nyelvben a két francia kormányt is lemondásra kényszerítő megvesztegetési botrány hatására vált a politikai korrupció szinonimájává.²

A weimari köztársaság rövid története bővelkedett az olyan ügyekben, amelyek kapcsán felbukkant a korrupció gyanúja. A belpolitikai csatározások szerves részét képezte, hogy a politikai ellenfeleket és nem ritkán a politikai szövetségeseiket is a korrupció vádjával illették. A demokratikus állam története és vezetőinek ténykedése már az új rendszer megteremtését megelőzően összefonódott a botrányos ügyekkel. Ezek közül az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó eset az 1919 késő őszen kirobbant ún. *Sklarz-Parvus ügy* volt, amely később is gyakran szolgált kiindulópontként a weimari köztársasággal szembeni durva politikai támadásoknál.

Az esetnek kezdettől fogva voltak antiszemita felhangjai. 1920-ban Sinclon Upclair álnév alatt megjelent egy pamflet, melynek szerzője – saját állítása szerint – arra vállalkozott, hogy megírja az igazságot a Sklarz-ügyben.³ Az írást ugyan betiltották, de az antikváriumokban továbbra is fellelhető volt, és nem maradt hatás nélkül. (Geyer 2010. 68) A szerző, akinek valódi nevét azóta is rejtély fedi, a Sklarz-féle jelenséget és annak kontextusát, a weimari köztársaságot, olyan társadalomként írta le, amelyben a patkánykirály parancsának engedelmeskedve, az egyedek egymást is felfalva pusztítják a társadalom még egészséges szövetét.

² A Panama-csatorna építése körül kialakult pénzügyi csalássorozat a francia politikai elitet is elérte, melynek következményeként 1892-ben és 1893-ban két miniszterelnöknek is le kellett mondania.

³ Az amerikai közélet visszáságait feltáró, kalandos életű Upton Sinclair Pulitzer-díjas író és újságíró nevének „kitekeréséről” van szó. Sinclair munkamódszerének szerves részét képezte a gondos anyaggyűjtés, a helyszíni munka és a meggyőző dokumentáció felmutatása. Németországban népszerű írónak számított, az olvasók leginkább a *Der Sunf* (=mocsár) címmel fordított regényét ismerték. Nem írható a véletlen számlájára, hogy Sinclair nevét alakította át az álnéven publikáló szerző.

A rajzokkal illusztrált patkányokat a szerző az uzsorás, a háborúban megdagadott spekuláns keleti zsidókkal azonosította, akik a felhalmozott vagyonukat a politikai hatalom megszerzésére használták. A történet az új köztársasági államformát és a parlamentarizmus intézményét a korrupcióval azonosította, és nagy üzletként, sajátos forradalmi feketegazdaságként aposztrofálta az új államot. A monarchiát megdöntő novemberi forradalom vezetőit pedig úgy állította be, mint akik rászabadították az országra az éhes patkányokat. (Sinclon Upclair 1920)

Kik a botrány főszereplői, és mi is történt valójában?

Érdemes előjáróban megemlíteni, hogy olyan ügyről van szó, amelyben a vesztegetők, a megvesztegetettek és a vádlók is a politikai paletta ugyanazon tételéről jönnek: a Szociáldemokrata Párt (SPD) tagjaiként politizáltak vagy legalábbis vállaltan közel álltak hozzá. 1919 őszétől a napilapok oldalain meglehetősen gyakorisággal lehetett Georg Sklarz és Alexander Parvus (eredetileg Israel Lasarewitsch Helphand) nevével találkozni. A cikkek az egy évvel korábbi események elemzése kapcsán újra és újra azt feszegették, vajon igazak-e azok az állítások, hogy a fent nevezett üzletemberek a vállalkozásaik révén a szociáldemokrata pártokból megalakult forradalmi kormányt és a kormánytagok családjait közpénzen élelmiszerszállmányokkal segítették, majd fontos szerepet vállaltak a Spartakus-felkelés leverésében.

A segítséget a gyanú szerint a hatalmát megőrző SPD a számlák túlfizetésével és állami megrendelésekkel viszonzta. Némely orgánus azt sem zárta ki, hogy a párt vezetői közül néhányan, valamint Sklarz és Parvus összefüggésbe hozhatók Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolásával. (Geyer 2010. 64; Klein 2014. 112) Ismertté vált továbbá, hogy Sklarz 1918. november 11-én Neue Berliner Wach- und Schließgesellschaft néven őrző-védő feladatokat ellátó vállalkozást alapított. Ebbe önkénteseket toborzott, akiket fegyverekkel szerelt fel. A vállalkozás ügyvezetője Fritz Henks lett, Philipp Scheidemann, a weimari köztársaság első kormányfőjének a veje.

Ez a fegyveres csapat rendvédelmi feladatokat látott el. Egyes egységeit a Reichstagba vezényelték, melyek ténylegesen részt vettek az SPD vezetőinek védelmében a téli harcok idején, sőt Sklarz néhány szociáldemokrata politikus – a fővárosból menekülő Scheidemann, Gustav Noske, a későbbi hadügymi-

niszter és Friedrich Ebert, akit szűk két hónap múlva köztársasági elnöknek választanak – számára a saját házában átmeneti szállást adott és személyes védelmet is nyújtott. Tisztázatlan volt azonban számos kérdés, például az, hogy milyen szerződések szabályozták a kormány és az említett vállalkozások közötti kapcsolatot, kitől és milyen felhatalmazása volt az őrző-védő cégnek, honnan származtak a fegyverek, ki finanszírozta a működésüket, milyen kapcsolatban álltak a hivatalos véderővel?

Nehezítette a tisztánlátást, hogy időközben kiderült, Sklarz egyik beosztottja, az SPD-tag Ernst Sonnenfeld és titkárnője, Gertrud Schlack főnökük másfél millió márkájával kerekét oldottak Hollandiába. A fiatalember édesapja, Hermann Sonnenfeld fia védelmére kelve az újságokban azt állította, hogy Sklarz és Parvus vállalkozásai körül sok minden nem tiszta, és élesen támadta az SPD vezetőit azért, mert kétes üzleteket bonyolítottak a vállalkozókkal. (Albrecht 2002. 133–134)

Hamarosan olyan helyről is támadás érte az SPD-t, ahonnan senki sem számított rá. Georg Davidsohn, az SPD Reichstag-képviselője és Albert Baumeister, Parvus egykori munkatársa több tekintetben megerősítették a vádakát. Mivel az SPD nem igyekezett azonnal tisztázni az ügyet, a súlyos vádak megfogalmazói a sajtóhoz fordultak, jószerezivel házalva a történettel, felmutatva az állítólagos bizonyítékokat, amelyeket a fiatalok a cég széfjeiből vittek magukkal. (Geyer 2014. 341) Hermann Sonnenfeld a beharangozott bizonyítékokat egy feljelentő levél kíséretében elküldte az SPD vezérkarának is.

Alexander Parvus Minszk közelében született 1867-ben.⁴ Később Odesszába ment, ahol kapcsolatba került a cári rendszer megdöntésén ügyködő forradalmi szervezetekkel. Még húsz éves sem volt, amikor Svájcba utazott, és felvette a kapcsolatot az emigrációban élő Plehanovval. Beiratkozott a baseli egyetemre, majd a disszertációja megvédése után áttette a székhelyét Németországba. Itt találkozott Karl Kautskyval, Rosa Luxemburggal és Clara Zetkinnel, s ettől fogva a baloldali újságok állandó szerzője lett. Néhány év alatt a szociáldemokrata párt egyik vezető teoretikusává lépett elő. Nem szakította meg a kapcsolatait Oroszországgal sem. Rendszeresen eljuttatta írásait az orosz forradalmi ellenzékhez, és ő volt az egyik kapocs a német és az orosz szociáldemokraták között, müncheni lakásán pedig az orosz emigráns forradalmárok adtak találkozót egymásnak. Leninnel itt alapították meg az *Iszkra* című folyóiratot, és itt

⁴ Alexander Parvus életrajzi adatainak forrása: Scharlau – Zeman 1964.

dolgozta ki közeli barátjával, Trockijjal a permanens forradalom elméletét. 1905-ben a forradalom kitörésekor Oroszországba utazott, és Trockijjal közösen a szentpétervári szovjet pénzügyeit irányította. A vereség után börtönbe került, majd Szibériába száműzték, de sikerült hamar megszöknie, és visszatért Németországba. Itt viszont nem időzött sokáig, mert pénzügyi botrányokba keveredett. Egy alkalommal orosz forradalmár társai bepanaszolták a német szociáldemokrata párt vezetőinél, hogy a részben Gorkijt megillető jogdíjat – amit az írónak a német színházakban játszott művei után kellett volna megkapnia – Parvus felvette és megtartotta. Többszöri kérés és felszólítás ellenére sem fizette vissza a százezer márkát meghaladó hatalmas összeget, hanem hosszú időre eltűnt.

Később Törökországban bukkant fel: mint a török hadsereg hatalmas vagyont felhalmozó élelmiszerbeszállítója. Az első világháború alatt kapcsolatba lépett Konstantinápolyban a német nagykövetséggel. Azzal az elképzeléssel kereste fel a nagykövetet, hogy miképpen lehetne Oroszországot kivonni a keleti frontról, biztosítva ezzel a német győzelmet. A részleteiben kidolgozott terv szerint Németországnak részt kellene vállalnia a cári rendszer megbuktatásában, s ezt az orosz forradalmárok hatalomra segítségével lehetne elérni, akikkel Németország később különbékét köthetne. Miután a német külügyminisztérium tanulmányozta a tervet, Parvus meghívást kapott Berlinbe. A császári kormány megbízásából hamarosan Koppenhágába utazott, ahol a számára kiutalt összegből egy export-import fedőcéget alapított.⁵ A vállalkozás egy információs hálózatot és több kereskedelmi céget fogott össze. Az előbbi az orosz forradalmárokat volt hivatott segíteni, különböző dokumentumokkal, propagandaanyaggal látták el őket, az utóbbiakkal pedig – egyebek mellett – az angol kereskedelmi monopóliumot akarták megtörni, illetve anyagi támogatásban részesítették az orosz ellenzéket.

Parvus Dániában találkozott a Sklarz fivérekkel, akik Parvushoz hasonlóan a német kormány támogatásával működtettek cégeket Koppenhágában. Közös gazdasági érdekeltségeket alapítottak, amelyeknek a ténykedése később az ominózus botrány középpontjába került. Parvus és az orosz forradalmárok viszonya időközben tovább romlott, mert kétes pénzügyi tranzakciói és a titkosszolgálatokkal fenntartott állítólagos kapcsolatai miatt nem bíztak benne.

⁵ Itt teljesített diplomáciai szolgálatot Ulrich von Brockdorff-Rantzau, akivel Parvus és a Sklarz-fivérek szoros kapcsolatot ápoltak. Brockdorff-Rantzau 1919 februárjától öt hónapon át külügyminiszter volt, majd 1922-től nagykövetként képviselte Németországot Moszkvában.

A vezető német szociáldemokraták megosztottak voltak Parvus megítélését illetően. Akadtak, akik a pénzügyi és számviteli szabályokat mellőző vállalkozó tevékenysége felett nem hunytak szemet, és véleményüknek hangot is adtak. Parvus naivnak titulálta kritikusait, a vádakat azzal utasította vissza, hogy elmúltak már azok az idők, amikor a baloldal teoretikusainak szegénynek kellett lenniük. Emlékeztette őket, hogy Owen gyártulajdonos volt, Saint Simon, Engels, Fourier kereskedtek és jó üzleteket bonyolítottak.⁶

Parvus hatalmas vagyonának köszönhetően jónéhány baloldali politikus számára biztosított megélhetést az által, hogy a tulajdonában lévő folyóiratokban publikálási lehetőséget kínált nekik. Az írásokért legendásan magas honoráriumot fizetett, a szerzők pedig igyekeztek megbecsülni a kivételezett helyzetüket. Több forrás szerint Parvus, Sklarz és Brockdorff-Rantzau tevékenyen részt vettek annak előkészítésében, hogy 1917-ben Lenin és néhány társa a német kormány közreműködésével Oroszországba juthatott, de az ügy minden részlete máig sem tisztázott. (Hahlweg 1957. 314; Heresch 2000. 263; Luks 2007. 100; Klein 2014. 114)

A média szerepe a véleményformálásban

Az SPD vezetőinek magatartását egy a *B.S.-Lokalkorrespondenz* című újság első oldalán 1919. november 25-én megjelentett cikk változtatta meg.⁷ A szerző, Kurt Sochaczewski ebben a cikkben nem kevesebbet állított, mint hogy az egy évvel korábbi forradalmi események idején Sklarz és üzlettársai az SPD vezetőinek tudtával és segítségével súlyos bűncselekményeket követtek el. Állításai szerint Sklarz és Parvus a vállalkozásaik által végzett tevékenységet jócskán túlszámlázva jelentős állami pénzekhez jutottak, miközben korrumpálták a forradalmi kormány több vezetőjét is. Sochaczewski a párt befolyásos személyiségeit azzal is megvádolta, hogy a csalássorozat el akarják tussolni.

A cikk lavinát indított el. Az újságok már másnap átvették a hírt, és hosszú időn át napirenden tartották a témát. A megjelent információk forrása elsősorban Hermann és Ernst Sonnenfeld volt, illetve a velük együttműködő Davidsohn és

⁶ Zur Aufklärung. *Die Glocke*, 1919. december 27., 1215.

⁷ Revolutiunsschieber. *B.S.-Lokalkorrespondenz*, 1919. november 25. Az eredeti újságcikk már nem lelhető fel, a tartalma a rá vonatkozó hivatkozások alapján rekonstruálható.

Baumeister. A szerkesztők az olvasók kíváncsiságát a cikkekben megfogalmazott rendkívül súlyos állításokat követően elindult ügyészégi vizsgálatokról, majd a nyomukban induló büntetőperekéről szóló tudósításokkal is igyekeztek kielégíteni. A sajtóban megjelent híradások az élelmiszerszállítványokkal kapcsolatban elsősorban olyan részletek boncolgatására koncentráltak, hogy milyen delikát élelmiszereket kaptak Ebert, Scheidemann és politikustársaik, miközben a berliniek éheztek, háromnegyedük alultáplált volt és a lakosság egy jelentős része tüdőbetegségtől szenvedett. Az effajta híreket a berliniek hamar elhitték. Egy évvel korábban, a császár lemondását követő napokban jelentek meg hasonló cikkek, amelyekben az állt, hogy II. Vilmos egyik palotájában hatalmas élelmiszerkészletekre bukkantak. A felhalmozott dobozok telis tele voltak kávéval, csokoládéval, olajbogyóval és még számtalan finomsággal, miközben a lakosság többségénél a répaleves is luxusnak számított.⁸

Az SPD vezetői, engedve a körülményeknek, 1919 végén egy vizsgálóbizottság felállítását határozták el, melynek feladatául szabták, hogy vizsgálja meg Sonnenfeld, Davidsohn és Baumeister vádjait. A vizsgálat két hónapig tartott. A meghallgatásokra behívták a megvádoltakat és a vádlókat is. Az utóbbiak néhány esetben egymásnak ellentmondó vallomásokat tettek, Davidsohn pedig a felszólítások ellenére is csupán egyetlen alkalommal jelent meg. Ernst Sonnenfeld, aki a vizsgálóbizottság ténykedésének időpontjában még mindig Hollandiában tartózkodott, az ügyvédjén keresztül eljuttatott levelében elismerte, hogy meglopta Sklarzot, de egyebekben fenntartotta a vádjait.

A szálak kibogozása lassan haladt, mert az érintett gazdasági vállalkozások működése nagyon összetettnek bizonyult, és némely dokumentum már korábban titkos minősítést kapott, amelyek szükségesek lettek volna a tisztánláshoz. A vizsgálódás mindenesetre megerősítette, hogy Sklarz és Parvus a háború alatt a kormány megbízásából Dániából rendszeresen élelmiszert hoztak be az országba, és ez a tevékenység az új szociáldemokrata kormány hatalomra kerülésével sem szűnt meg, sőt, a szállítványok gyógyszerekkel és ruhaneművel bővültek. A bizottság a vádlók állítását, miszerint a vállalkozások a szolgálati utat megkerülve és a hatályban lévő nemzetközi szankciókat kijátszva működtek, nem találta bizonyítottnak, mint ahogyan azt sem, hogy a szociáldemokrata vezetők otthoni éléskamráinak a rendszeres feltöltését és egyéb luxuskörülmények biztosítását szolgálták volna. (Klein 2014. 123) A vizsgálóbizottság hamisítványnak

⁸ *Berliner Tageblatt*, 1918. november 20., 1.

tekintette azt a vád alapját képező levelet, amelyet Sonnenfeld csatolt a feljelentéséhez.⁹

A dátum nélküli dokumentum írógépen készült, a megszólítás és a szignó kézzel íródott. Az állítólagos szerző Philipp Scheidemann, a címzettje pedig Georg Sklarz volt. A levél szerint a lakosság élelmiszerellátásában tapasztalható rendkívüli nehézségekre tekintettel, a kormány kénytelen nem megengedett eszközök használatát engedélyezni az ellátás biztosítása érdekében. Scheidemann szerint, olvasható a levélben, ehhez szükséges egy olyan cég, amely rendelkezik megfelelő dán kapcsolatokkal, elegendő raktárhelyiséggel és vállalja azt a kockázatot, hogy adott esetben viseli a felelősség jogi következményeit. Ezt a céget – olvasható tovább a levélben – nem fűzheti semmilyen hivatalos kapcsolat a kormányhoz, és nem kaphat az államigazgatás által birtokolt épületben elhelyezést. A levél utalást tett arra is, hogy a cég mentesül bizonyos, az állami szervek által kezdeményezhető ellenőrzések alól, illetve hogy lehetőség nyílik a privátigények kielégítésére is. – Ez utóbbi állítását Sonnenfeld olyan, állítólag Sklarz trezorjából származó fuvarlevelek becsatolásával igyekezett alátámasztani, amelyek szerint a szállítmányok olyan tételeket is tartalmaztak mint friss gyümölcs, spárga, csirkehús, libamáj, befőtt, praliné, amelyeknek a címzettjei aligha lehettek a katonák vagy a kétkezi munkások.

Scheidemann tagadta a levél valóságát, amely Georg Sklarz számára is ismeretlen volt. Sklarz azt állította, hogy őt a segítségnyújtás tiszta szándéka vezette, lépéseit nem az üzleti logika határozta meg, és visszautasított minden olyan vádat, amelyek szerint ezek az üzletek extra jövedelmet biztosítottak volna számára. Éppen ellenkezőleg, tekintettel a kiszámíthatatlan politikai és katonai helyzetre, nagy rizikót vállalt, hiszen nem lehetett tudni, meddig marad az Ebert-Scheidemann vezetés hatalmon. Szavainak igazságát azzal támasztotta alá, hogy állítása szerint pénzt soha nem kapott előre, az utólagos fizetés pedig minden egyes esetben számla ellenében történt. Előadta továbbá, hogy az SPD vezetőinek és családtagjaiknak soha nem szállított külön, vállalkozásai csakis a kormánycsapatok ellátásáról gondoskodtak. (Albrecht 2002. 147)

⁹ A levél teljes terjedelmében olvasható: Albrecht 2002. 141–142.

A média és az igazságszolgáltatás

A Sklarz-féle őrző-védő vállalkozás működésének részleteit nem sikerült tisztázni. A vádat képviselők nem tudtak elegendő bizonyítékot felmutatni annak megalapításához, hogy a magánvállalkozás jogszabályi felhatalmazás nélkül látott volna el rendészeti feladatokat, miként azt az állításukat sem tudták alátámasztani, hogy ezen a cégen keresztül jutott volna ellenőrizetlenül közpénz Sklarzhoz. Scheidemann a meghallgatáson határozottan állította, hogy Sklarz tevékenységét a kormány érdekében és a szélsőséges politikai csoportosulások ellenében végezte. (Albrecht 2002. 147) Sklarz mindezt megerősítette, hozzátéve azt is, hogy gazdasági tevékenységet ez a vállalkozása nem folytatott, a csoport tagjai önkéntes alapon, politikai rokonszenvük által indítatva léptek be, a kiadásokat pedig maga Sklarz állta. (Klein 2014. 110–111)

Terítékre került az a vád is, hogy Scheidemann, Sklarzot és Parvust komoly felelősség terheli Karl Liebnecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása miatt. Hermann Sonnenfeld a vizsgálóbizottság előtt tagadta, hogy Scheidemannt valaha is összefüggésbe hozta volna a gyilkosságokkal, de azt az állítását, hogy ismeretei szerint a fent nevezett vállalkozók százezer márka jutalmat ajánlottak az orvgyilkosság elkövetésére jelentkezőknek, fenntartotta, bár bizonyítani nem tudta. (Vö. Müller 1925. 74–75; Geyer 2010. 64; Klein 2014. 122)

Noha az SPD által lefolytatott vizsgálat semmilyen bűncselekményt vagy visszaélést nem tárt fel, a támadások intenzitása a nyilvánosság fórumain nem mérséklődött, mert a bizottság megállapításait sokan a csalássorozat folytatásaként értékelték. A párt vezetőire az egész ügy súlyos terheket rakott. Az emberek jelentős része igazolva látta azokat a vádakokat, amelyek a vállalkozók meggazdagodását taglalták, ugyanis városszerte ismertek voltak azok a költséges bálók és társasági események, amelyeket a Sklarz-fivérek vagy Parvus szerveztek, bárki láthatta azokat a fényűző villákat, ahol a vállalkozók a mindennapjaikat töltötték.

A fiatal köztársaság szociáldemokrata vezetői mind gyakrabban kényszerültek kínos magyarázatokra, de nem csak a mesés meggazdagodásukról szóló legendák, hanem a feltételezett politikai gyilkosság állítólagos megrendelése miatt is. Nem kevesebbre kellett vállalkozniuk, mint hogy elhitessék a közvéleménnyel saját személyük érintetlenségét, megcáfolják a vagyonosodásukról szóló híreszteléseket és bizonyítsák, hogy az új politikai rendszer soha nem lépett ki az alkotmány szabta keretek közül, politikai ellenfeleivel szemben kizárólag alkot-

mányos eszközökkel küzdött és küzd, valamint minden német polgár hazája kíván lenni, függetlenül azok személyes politikai rokonszenvétől.

Azt is igazolniuk kellett, hogy korábban tett ígéretükről, az átlátható és tiszta közelet megteremtéséről nem mondtak le, és ugyanazt a szigorú mércét alkalmazták saját magukkal szemben, mint amit elvárnak az ország polgáraitól. Nyilvánvalóvá kellett tenniük, hogy politikai hitvallásuk alapját a korrupció elleni harc jelenti, és a korrupciónak nincs számukra elfogadható formája. Röviden szólva, a társadalom és a politikai vezetés közötti bizalom újraépítésének nehéz feladatára vállalkoztak.

A közvélemény meggyőzésének egyik eszközeként jöhetett szóba a bírósági eljárás. A Sklarz-Parvus ügghöz kapcsolódóan sokan kezdeményeztek peres eljárást. Ezek sorából kiemelkednek azok a büntetőperes, amelyeket Philipp Scheidemann kezdeményezett. Különösen nagy érdeklődés kísérte a Hermann Sonnenfeld elleni pert, valamint a Kurt Rhodin újságíróval szemben és az Erich Prinz ellen indított pereket. Mindhárom eljárás alaptémája elsősorban a Luxemburg-Liebknacht gyilkosság volt, de érintették a korrupciós szálakat is. Az első büntetőper Rhodin ellen indult 1920 áprilisában, akit az ügyészség csalás, becsületsértés és rágalmazás elkövetésével gyanúsított meg.

A mesebeli fordulatokkal átszótt történet elég homályos és bizarr. Rhodin a bíróságon tett vallomásaiban azt állította, hogy a Sklarz-Parvus ügy kipattanásáról a sajtóból értesült még 1919 novemberében. Mivel sürgősen pénzre volt szüksége, felkereste az egyik Sklarzot, és felkínálta neki egy nagyobb összeg ellenében a birtokában lévő, a vállalkozót illetve családtagjait súlyosan terhelő papírokat. A kiszemelt vevő azonban nem hajlott az üzletre, így felkereste az ellenérdekelteket is.¹⁰ Ezen az oldalon viszont érdeklődés mutatkozott a dokumentumok iránt, ezért Sonnenfeld, Davidsohn, Baumeister és Sochaczewski előleget adott neki a beharangozott papírokért.

Mivel Rhodinnek nem volt semmiféle anyaga, úgy döntött, hogy Koppenhágába utazik és megszerzi azt. Sochaczewski egyik rokona, akiről később kiderült, hogy valójában rendőr, elkísérte a határig. Rhodin sikerrel járt a német követségen, mert az egyik alkalmazottól sikerült ellopnia az áhított dokumentumokat. Az eljárás során „dán anyagként” említett iratokat azonban a határon ellopták tőle. Miután visszatért Berlinbe, a megrendelőinek jobb híján emlékezetből dik-

¹⁰ Werkzeug und Opfer der Verleumderzentrale. *Vorwärts*, 1920. április 16.

tálta le az iratok tartalmát.¹¹ A papírok többsége – állt a vallomásban – a Sklarz-Parvus vállalkozások korrupciós ügyeit taglalta, valamint a kormány és az említett vállalkozások összefonódását bizonyította, és abba is bepillantást engedett, mi módon játszották ki a hatályos jogszabályokat.¹²

Rhodin a Luxemburg-Liebknacht gyilkosságokra utalva azt állította, hogy Hermann Sonnenfeld kérésére készítette el azt a levelet, amelyben Scheidemann és Georg Sklarzot nevezte meg felbujtóként.¹³ A „dán anyag” megrendelői elismerték a Rhodinnal való kapcsolatfelvételt, de kezdettől fogva szélhámosnak tartották, és tagadták, hogy pénzt adtak volna neki.¹⁴ Továbbra is állították azonban, hogy a „dán anyag” létezett, bár Rhodinhoz való kerüléséről ellentmondásosan nyilatkoztak, és azt is tudni vélték, hogy a dokumentumokat végül Sklarz vásárolta meg. A bíróság a Rhodin által előadott történetet nem hitte el maradéktalanul, viszont bizonyítottan találta a rágalmazás vádját, így az újságíró kilenc hónap börtönbüntetésre ítélte. A bíróság enyhítő körülménynek tekintette, hogy a vádlott a rossz anyagi helyzete következményeként cselekedett, mindazonáltal jó erkölcsbe ütköző magatartásként értékelte, hogy munka helyett nemtelen eszközzel próbált pénzt szerezni.¹⁵ Noha Davidsohn és Baumeister ebben a perben tanúként szerepeltek, az SPD elnöksége az ítélethirde-
tést követő napokban megindította a pártból való kizárásukra irányuló eljárást.

A Sonnenfeld elleni büntetőeljárás alapját a vádlott 1919 decemberében a *Deutsche Zeitung* hasábjain megjelent és az SPD által felállított vizsgálóbizottság által korábban már tárgyalt állítás képezte, miszerint Scheidemann és Sklarz százezer márkát ajánlott fel annak, aki megöli Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet. Sonnenfeld a bíróságon kijelentette, miként korábban a vizsgálóbizottság előtt is, hogy az újságban megjelent nyilatkozatában nem akarta sugalmazni, hogy Scheidemann rendelte volna el a gyilkosságokat.

Célja sokkal inkább az volt, hogy felhívja a figyelmet az SPD környezetében működő korrump vállalkozók tevékenységére. Meggyőződése szerint fia munkaadója, Sklarz állami pénzek elsíbolásával jelentős kárt okozott, és amikor

¹¹ Scheidemanns Nebenkläger. *Vossische Zeitung*, 1920. április 15.

¹² Der Prozeß Rhodin. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. április 16.

¹³ Werkzeug und Opfer der Verleumderzentrale. *Vorwärts*, 1920. április 16.

¹⁴ Scheidemanns Nebenkläger. *Vossische Zeitung*, 1920. április 15.

¹⁵ Der Prozeß Rhodin. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. április 16.

jelezte ezt a párt vezetőinek, nem tettek ellene semmit, ezért megrendült a bizalma az új államban és annak vezetőiben.¹⁶

A tárgyalásra megidézték Scheidemann vejét is, akinek szintén Sklarz volt a munkaadója. Fritz Henksnek azért kellett megjelennie, hogy igazolja vagy cáfolja Sonnenfeld állítását, miszerint Henks több alkalommal is kijelentette, hogy aki előkeríti Luxemburgot és Liebknechtet, kap százezer márkát.¹⁷ A szembesítés eredménytelen maradt. Henks határozottan visszautasította a feltételezést, hogy bármi köze lett volna a gyilkosságokhoz, továbbá azt is, hogy apósa vagy Sklarz adott volna utasítást a gyilkosságok elkövetésére. Scheidemann az SPD kezdeményező vagy támogató szerepére tett korábbi utalásokat is merő hazugságnak nevezte. Elmondása szerint a párt vezetői egységesen azt a véleményt képviselték, hogy Luxemburg és Liebknecht fizikai kiiktatása mártírrá avatná a kommunista politikusokat.¹⁸

A bíróság végül bűnösnek mondta ki az idősebb Sonnenfeldet, és két hónapi börtönbüntetésre ítélte, mert semmilyen bizonyítékkal nem tudta alátámasztani az állításait.¹⁹ Az ítélet nagyon enyhe volt. A bíróság indoklásában felhozta, hogy Hermann Sonnenfeld büntetlen előéletű, és az eljárás alatt mindvégig együttműködő magatartást mutatott. Figyelembe vették továbbá azt a nehéz lélektani helyzetet, hogy magas állami pozíciót betöltött személlyel szemben kellett volna megvédenie az álláspontját.²⁰

A bírósági eljárás Erich Prinz ellen azt követően indult meg, hogy az ügyészség 1920 nyarán elrendelte az őrizetbe vételét. Az idegenlégiót is megjárta egykori katona – aki 1918. november 20-ig a berlini rendőrség biztonsági szolgálatának a vezetője volt, de menesztését követően is állományban maradt – letartóztatása előtt, kétezer márka ellenében Ferdinand Nübell ügyvédnek átadott több iratot. Nübell, aki erős szálakkal kötődött a jobboldali népnemzeti párthoz (DNVP), védőügyvédként több, a Sklarz-Parvus ügyben indított eljárásban is érdekelt volt, valamint az hírlett róla, hogy gyűjti a terhelő adatokat Sklarzról.

Az átadott anyag a Sklarz-féle vállalkozások törvénytelen tetteit taglalta, és fellelhető volt közöttük egy olyan feljegyzés is, amely nagy részletességgel

¹⁶ Scheidemann gegen Sonnenfeld. *Vorwärts*, 1920. június 17.

¹⁷ Scheidemann gegen Sonnenfeld. *Vorwärts*, 1920. június 17.

¹⁸ Scheidemann gegen Sonnenfeld. *Vorwärts*, 1920. június 17.

¹⁹ Gefängnisstrafe für Sonnenfeld. *Vorwärts*, 1920. június 18., Der Prozeß Scheidemann-Sonnenfeld. *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1920. június 18.

²⁰ Der Prozeß Scheidemann-Sonnenfeld. *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1920. június 18.

számolt be Liebknecht, Luxemburg és Paul Levy 1918. december 8-i elfogásáról. A feljegyzést maga Prinz készítette, de nem a történések napjaiban, hanem jóval később, 1920. június elején. Prinz leírta, hogy az az őrmester, aki elfogta a kommunista vezetőket, az SPD prominenseinek parancsára cselekedett. Az őrmester által azonmód lejegyzett összefoglalóban, amit Prinz is felhasznált, megtalálható volt az az irat, amelyben Scheidemann és Georg Sklarz jutalmat és büntetlenséget ígért azoknak, akik elfogják és ártalmatlanná teszik Liebknechtet és társait.²¹

Prinz beszámolt arról is, hogy neki sikerült megmentenie az elfogott politikusokat, akik akkor megmenekültek a legrosszabbtól. Az ominózus, büntetlenséget ígérő levél kalandos körülmények között Sklarzhoz került, aki azonnal felismerte, hogy az iraton található Scheidemannak tulajdonított aláírás hamis. Az ügyészséghez fordult, és a vizsgálat hamarosan igazolta Sklarz feltételezését. Ezután kezdeményezte Scheidemann a bírósági büntetőeljárás megindítását. A per során Prinz elismerte, hogy a vitatott dokumentum nem eredeti, de a végéig ragaszkodott ahhoz az állításához, hogy az eredeti példány a birtokában van. Mivel a többszöri felszólítás ellenére sem tudta becsatolni, a bíróság arra az álláspontra jutott, hogy a bemutatott irat egyszerű hamisítvány. Prinzet okirat-hamisítás és rágalmazás miatt hat hónapi börtönbüntetésre ítélték.²²

A média és a politikai rokonszenv

A napilapok a botrány kipattanása óta figyelemmel kísérték a történéseket. Az ügy tálalása azonban szoros összefüggést mutatott az egyes újságok politikai rokonszenvével, kötődéseivel. Az SPD lapjának nem okozott nehézséget, hogy az ügy mindkét oldalán szociáldemokraták (is) álltak. A *Vorwärts* kezdettől fogva a kormány védelmében lépett fel, és igazságot nélkülöző hihetetlen mesék kiagyalóinak nevezte az ügy kirobbantóit.²³ Az utóbbiak szemére vetette, hogy a botrányt politikai eszközként használják, nem az igazság kiderítése a céljuk, hanem mindössze az új politikai rendszer lejáratása.

Az ügy lényegét a lap úgy foglalta össze, hogy a kormány néhány tagja a Sklarzékhoz fűződő barátság ápolásának részeként néhanapján elfogadták

²¹ Klein teljes terjedelmében idézi az iratot: Klein 2014. 131.

²² Das Urteil im Prinz-Prozeß. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. december 16.

²³ Die Hydra der Verleumdung. *Vorwärts*, 1920. december 16.

figyelmességnek szánt kisebb ajándékaikat, élvezték vendégszeretetüket, valamint használták az autóikat. Ezeket az eseményeket azonban gyerekes dolog lenne a korrupció fogalma alá rendelni, hiszen – írta a lap – a korrupció lényegi eleme éppen az, hogy az anyagi ellenszolgáltatást a kedvező hivatali döntésért cserébe nyújtják.²⁴

A lap a kormányra tett terhelő vallomásokot soha nem szó szerint idézte, csupán összefoglalta. Rendkívül károsnak ítélte azoknak az SPD-tagoknak a magatartását, akik szerepet játszottak a skandallum kiobbantásában. Különösen Baumeister tevékenységét ostromozta, akit a botrány kiobbantásának kitermelőjeként aposztrofált.²⁵

Teljesen ellentétes álláspontot képviselt a *Freiheit*, az USPD (baloldali szociáldemokrata párt) orgánuma. Az eset kapcsán igazolva látta korábbi álláspontját, miszerint az SPD állama a régi rezsim új eszközökkel való folytatása. A vizsgálóbizottság és a bírósági eljárásokban elhangzott vallomások közül tendenciózusan válogatott, jobbra azokat idézte, akik terhelő vallomást tettek az SPD vezetőire.²⁶

A kommunisták lapja, a *Rote Fahne* célkeresztjébe is az SPD került. Olvasói felé azt közvetítette, hogy a kormány elárulta a munkásosztályt, és a hatalom nyújtotta lehetőségeket csak saját maga és barátai hasznára aknázza ki. A lap úgy vélekedett, hogy a hatalmon lévők az elkövetett bűncselekményeket soha nem akarták kivizsgálni, mert nem állt érdekükben az igazság kiderítése. Azt a tényt, hogy több, Sklarzék által kezdeményezett per megegyezéssel fejeződött be – mint például a *Rote Fahne* elleni is –, úgy értékelte, hogy mégis jobbnak látták a bűnösök, ha hallgatnak.²⁷

A *Rote Fahne* is azt az eljárást választotta, hogy hosszan idézett a kormánytagokat lejárató megnyilatkozásokból, és rövidre fogta az azokat cáfoló kijelentéseket. Nem különösebben igyekezett kibogozni az ügy azon szálait, amelyek nem látszottak hátrányosan érinteni az SPD-t. Soha nem tért ki annak a ténynek a taglalására, hogy Nübell, Prinz és Sochaczewski szoros szálakkal kötődött a DNVP-hez, valamint arra sem, hogy a DNVP milyen anyagi forrásokat bocsátott az említett személyek rendelkezésére. Ellenben a lap különösen nagy

²⁴ Der Enthüllungs-Feldzug. *Vorwärts*, 1919. november 27.

²⁵ Ein „Parteigenosse“. *Vorwärts*, 1919. december 3.

²⁶ Haenisch und Parvus. *Freiheit*, 1919. december 2.; Das Ergebnis des Prinz-Prozesses. *Freiheit*, 1920. december 16.

²⁷ Sklarzprozeß gegen die „Rote Fahne“. *Rote Fahne*, 1920. június 12.

terjedelembe számolt be azokról a vallomásokról, amelyek az SPD vezetőinek a Luxemburg-Liebkecht gyilkosságban való esetleges szerepét érintették. A *Rote Fahne* nem vonta kétségbe a súlyosan terhelő kijelentések igazságtartalmát.²⁸

Mértéktartóan viselkedett a *Vossische Zeitung*. Beszámolóiban igyekezett tárgyilagos maradni és teret adott mindkét fél számára. Mindazonáltal elítélte a politikai ellenfelek bűnözői eszközökkel való lejáratását.²⁹ Síkra szállt a demokratikus játékszabályok betartásáért, nélkülözhetetlennek tartva azt a helyes politikai morál kialakulásában. Ez utóbbit különösen fontosnak tartotta, hiszen nélküle nem szilárdulhat meg az új berendezkedés.³⁰

Joggal merülhet fel a kérdés, vajon mi motiválta az ifjabb és idősebb Sonnenfeldet, Baumeistert, Davidsohnt, valamint a többieket, hogy vállalják a botrány kiobbantásával járó tortúrát, és miért Philipp Scheidemann állt leginkább a támadások kereszttüzeiben. Minden érintett következetesen állította, hogy az igazság kiderítéséért harcol. Hermann Sonnenfeld magatartását alapvetően az határozhatta meg, hogy védje fiát, aki Sklarz meglopásával súlyos köztörvényes bűncselekményt követett el. Gondolhatta, hogy Sklarz korrupcióval való meggyanúsítása gyengítheti fia munkaadójának pozícióját. Kétségtelen, hogy Ernst Sonnenfeldnek személyi titkárként bizalmas információi voltak Georg Sklarz üzleti ügyeiről. A vizsgálatok során azonban soha nem tudott olyan bizonyítékokkal előrukkolni, amelyek kétséget kizáróan bizonyították volna a megvádoltak bűnösségét.

Baumeister és Davidsohn magatartásának mozgatórugói nem fűzhetők fel egyetlen motívumra. Megnyilatkozásaikból arra következtethetünk, hogy nem az SPD egésze, hanem csupán az általuk korruptnak tekintett politikusok ellen akartak fellépni. A sajtó kínálta nyilvánossághoz akkor fordultak, amikor úgy érezték, hogy a párton belüli utak mindegyike lezárult előttük. Azt, hogy mivel jár a nyilvánosság elé lépés, mindketten jól tudhatták, mert gyakorlott szerkesztők és újságírók voltak. Baumeistert, akit az ügy kiobbanása előtt baráti kapcsolat fűzött Sklarzhoz és Parvushoz is, néhány párttársa igyekvő, de gátlástalan emberként jellemzett. (Potthoff–Weber 1986. 210) Ő volt az, aki az ügy minden szereplőjét személyesen ismerte, ezért többen a botrány katalizátoraként tekintettek rá. Az újságoknak sokszor nyilatkozott éles hangon, de került a párt

²⁸ Der Prozeß Prinz. *Rote Fahne*, 1920. december 26.

²⁹ Das Urteil im Prinz-Prozess. *Vossische Zeitung*. 1920. december 16.

³⁰ Prozess Prinz. *Vossische Zeitung*, 1920. november 26.

vezetőivel való nyílt konfrontációt a személyes találkozások alkalmával. A párt legfelsőbb vezetésében azonban köztudott volt, hogy több fontos elvi és aktuálpolitikai kérdésben nem tudott azonosulni Scheidemann elképzeléseivel.

Davidsohn is az SPD balszárnnyához tartozott. A baloldali szociáldemokraták SPD-ből való kiválása után megszállottan dolgozott a két párt újraegyesítésén. Ő szorgalmazta legerőteljesebben a közös politikai akciókat. Ennek kapcsán került éles ellentétbe Scheidemannal, aki viszont hallani sem akart az SPD balra tolásáról. Vitájuk egymás becsméreléséig fajult.³¹ A botrány kipattanása idején Scheidemann már nem viselt semmilyen kormányzati pozíciót. Amikor a német nemzetgyűlés 1919 nyarán megszavazta a Versailles-i diktátumot, Scheidemann lemondott a kormány vezetéséről. Parlamenti mandátumát megtartotta, mégis úgy tűnt, hogy politikai befolyását viszont elveszítette. Nyilvános megnyilatkozásaiban továbbra is maró gúnnyal támadta politikai ellenfeleit, sokszor még az SPD vezetésével is összekülönbözött. Valójában csak átmenetileg vonult háttérbe, és éppen késő ősszel aktivizálódott újra. Pártbeli ellenfeleiben felmerülhetett annak a lehetősége, hogy visszatér a kormányba.

A botrány megtépázta az SPD-t, általa pedig magát a parlamenti demokráciát. A köztársaságot jobboldalról támadó pártok csendes kárörömmel konstatálták a történeteket. Az ügy elaludni látszott, de a korrupciós vádak, a kormánykritika, vaéamint az összeesküvés elméletek és az antiszemitizmus bármikor előhívhatóakká váltak.

És nem is kellett sokáig várni a következő botrányra.

³¹ Der Prozeß Prinz. *Rote Fahne*, 1920. december 14.

IRODALOM

- ALBRECHT, Niels H. M. (2002): *Die Macht einer Verleumdungskampagne: antidemokratische Agitationen der Presse und Justiz gegen die Weimarer Republik und ihren ersten Reichspräsidenten Friedrich Ebert vom „Badebild“ bis zum MagdeburgerProzeß.* (Dissertation, Online-Ausgabe), Bremen. http://elib.suub.uni-bremen.de/diss/docs/E-Diss358_albrecht.pdf (2016. május 15.)
- GEYER, Martin H. (2010): *Der Barmat-Kutisker-Skandal und die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen in der politischen Kultur der Weimarer Republik.* In: DANIEL, Ute – MARSZOLEK, Inge – PYTA, Wolfram – WELSKOPP, Thomas (szerk.): *Politische Kultur und Medienwirklichkeiten in den 20er Jahren* (Schriftenreihe der Stiftung Reichspräsident-Friedrich-Ebert-Gedenkstätte, Band 14). München: R. Oldenbourg Verlag.
- GEYER, Martin H. (2014): *Korruptionsdebatten in der Zeit der Revolution 1918/19. Der „Fall Sklarz“, das Pamphlet „Der Rattenkönig“ und die (Ab-)Wege des politischen Radikalismus nach dem Ersten Weltkrieg.* In: KÄMPFER – HASLINGER – RAITHEL (szerk.): *Demokratiegeschichte als Zäsurengeschichte. Diskurse der frühen Weimarer Republik.* Berlin: De Gruyter, 333–358.
- HAHLWEG, Werner (1957): *Lenins Reisedurch Deutschland im April 1917. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 5 (1957/4), 307–333.
- HERESCH, Elisabeth (2000): *Geheimakte Parvus. Die gekaufte Revolution. Biografie.* München: Langen Müller Verlag.
- KLEIN, Annika (2014): *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik* (Schriften zur politischen Kommunikation, Band 16). Göttingen: V&R unipress.
- LUKS, Leonid (2007): *Zwei Gesichter des Totalitarismus. Bolschewismus und Nationalsozialismus im Vergleich. 16 Skizzen.* Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Meyers Lexikon (1927), 7. Auflage, 7. Band. Leipzig: Bibliografisches Institut.
- MÜLLER, Richard (1925): *Der Bürgerkrieg in Deutschland. Geburtswehen der Republik.* Berlin.
- NÉMETH István: *Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal? Valóság* 54 (2011/2), 31–49.
- POTTHOFF, Heinrich – WEBER, Hermann (szerk.) (1986): *Die SPD-Fraktion in der Nationalversammlung 1919-1920.* Düsseldorf: Droste.
- SCHARLAU, Winfried B. – Anthony, Zbynek – Zeman, Bohuslav (1964): *Freibeuter der Revolution. Parvus-Helphand. Eine politische Biographie.* Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- UPCLAIR, Sincton (1920): *Der Rattenkönig und seine Helfer. Revolutions-Schieber und ihre Helfer. Die Wahrheit über den Fall Sklarz.* Berlin.

Berliner Lokal-Anzeiger
 Berliner Tageblatt
 Die Glocke
 Freiheit
 Rote Fahne
 Vorwärts
 Vossische Zeitung

Az anya-gyermek kapcsolat festői ábrázolása

A hazai pedagógiai szaksajtóban a képzőművészeti alkotások gyermekkor-történeti szempontú elemzésének Magyarországon ma még nincsenek kiterjedt hagyományai, eltekintve a többi közt Pukánszky Béla (2001), Péter Katalin (1996) és Endrődy-Nagy Orsolya (2010, 2013) tanulmányaitól. Alább magam is hasonló jellegű feladatra vállalkozom – írásom tárgya: Az anya-gyermek kapcsolat ábrázolása a szolnoki művésztelep alkotóinak festészetében. Kutatásom célja, hogy a társadalmi élet aspektusainak, (Sztompka 2009, 45-51) az antropológiai tér különböző elemeinek, valamint a jellemző motívumok, attribútumok mögött megbúvó érzületek, attitűdök és eszmények (Panofsky 2011, 254-257; Géczi 2010, 203; 207) vizsgálatán keresztül rávilágítsak a paraszti társadalomban munkálkodó anyaságkép és gyermekszemlélet néhány lényeges elemére.

A kép mint jelentések szövete

A művészetnek nem a naturális-empirikus (vagy alberti-i) értelemben vett természet utánzása a célja, hanem a kifejezés, (Gombrich 1972, 325) a „valóság” utánteremtése, rejtett rétegeinek láthatóvá tétele. (Hofmann 1990. 8) A művészetnek nem megmutatnia kell a „természetet”, hanem valamiféle lényegit kell belőle felmutatnia, de nem a természeti látvány pusztá közvetítése, tehát nem utánzás útján. A mű létrehozása rendkívül szubjektív folyamat, ugyanis a kép kidolgozása során a „valóság” egy szegmense a művész szűrőjén keresztül kerül ábrázolásra. Ebben a folyamatban a „valóság” átitatódik az alkotó gondolataival, érzületeivel, megannyi életélményből és szellemi forrásból táplálkozó szemléletével, s a képen az e ráhatások nyomán előálló művészi valóságolvasat lesz érzékelhető. Az pedig, hogy a befogadó mit olvas ki a képből, egyszerre függ mentális képtárának gazdagságától, a gondolkodását átjáró társadalmi konvencióktól, társadalmi-gazdasági helyzetétől, műveltségétől, szenzibilitásától és gondolkodásának flexibilitásától. A képek befogadása tehát csupán alapjaiban érzéki folyamat, hiszen nagymértékben függ kognitív teljesítőképességünkől is. (Serpell 1981. 124–158)

A művész eredetileg úgy szervezi meg művében „a kommunikáció szövedékét”, hogy a befogadók „az alkotó által elképzelt formát” találják meg a műben, (Eco 2006. 73) tehát a művész zárt formát igyekszik létrehozni. S mivel a „műhasználó beleviszi konkrét egzisztenciális helyzetét, egyedien kondicionált érzékenységet, műveltségét, ízlését, preferenciáit és személyes ítéleteit, és ily módon egyéni nézőpontja szerint érti meg az eredeti formát”; egy műalkotás „sokféle nézőpontból szemlélhető és érthető” – tehát minden mű nyitott, s minden műhasználat interpretáció, mely során a mű új és új perspektíva szerint kel életre. (Eco 2006. 74) A természeti jelenségekhez hasonlóan a mű is „tükrözi a természeti események mobilitását”, tehát „lezárt mű” volta ellenére is „egy nyitott természet képét adja vissza”. (Eco 2006. 199)

A képek jelentéssel telített felületek, amelyek kiemelnek valamit a téridőből, s ez absztrakcióként, kétdimenziós szimbólumokkal kifejezve válik számunkra elérhetővé, miközben egyúttal újra kivetülnek a téridőbe. Ezt a képességet nevezzük imaginációnak, amely egyszerre előfeltétele a kép előállításának és dekódolásának. A képen kibontakozó jelentés nem pusztán a képben manifesztálódó szándéknak az eredménye, hanem egyszerre a befogadóé is, ennél fogva teret adnak az értelmezések sokféleségének. (Flusser 2000. 8)

Mindebből következik, hogy a kép megfejtése alapvetően igénybe veszi a szubjektum ítélőképességét, hiszen a jelentéseket értelmünkkel kell kibontanunk a jelek hálózatából. Befogadói értelmünk azonban – a művészéhez hasonlóan – nem mentes különböző érzületektől, világnézeti beállítódástól, a társadalmi-gazdasági helyzet befolyásától, s még egy sor tényezőtől, mely meghatározza a képolvasás irányát.

Amint a képek jelek és jelentések hálózatából szerveződnek, a jelentések szövege annak következtében áll elő a képen, hogy a művész – intuíciójának, illetve (látens vagy tudatos) világnézeti beállítódástól korántsem mentes attitűdjének és az ez által meghatározott céljainak megfelelően – kiemel, kihangsúlyoz bizonyos elemeket a valóság általa látott vagy megélt szegmenséből. Aztán a kiemelt elemek tudatos elrendezésével – az esztétikai meggyőződéseket és az abból fakadó elérni kívánt hatást szem előtt tartva – „összeállítja” a kompozíciót (a szó jelentése: „összeállítás”). Mit emel ki a művész a valóságból, a környezetében tapasztalhatókból, milyen kontextusba emeli ez által tárgyat? – mindez nagymértékben múlik műveltségén, tájékozottságán, illetve a szöveges tartalmaktól átítatott élelményein. A képek tehát mozgósítják a befogadót, vagyis kommunikációt kezdeményeznek a szemlélővel, az által, hogy felkínál-

ják a testükben elrejtett komplex, esztétikai elvek szerint meghatározott jelentéstartalmak kibontásának lehetőségét.

A kép jelentésszövetét alapvetően szövegek határozzák meg, s a képek kutatója e szövegeken keresztül tárhatja fel a mű jelentés- és dokumentumértelmét. Ahhoz azonban, hogy ez biztonsággal történjék, a befogadónak jól kell ismernie a jobbára a jelenségértelmezés (Panofsky 2011. 223) szintjén mozgó vizuális képnyelvet, ezt a nyelvtől és nemzetektől független jelrendszert, mely dinamizmusával és érzéki elevevénységével mélyrehatóbban képes közvetíteni az eszméket és a tényeket, mint a verbális nyelv. (Kepes 1979. 6) Ez után következhet az ikonográfiai-ikonológiai elemzés többi szintje. (Mietzner és Pilarczyk 2013. 36)

Jel, kód, szöveg, intertextuális tér

A szemiotikai modell szerint a képek vizuális konstrukciók, melyek üzenetekből, s azok jelekből épülnek fel, így az alkotás kódolási, az elemzés pedig dekódolási folyamat. (Endrődy-Nagy 2015. 61) Érdemes ezért a műelemzéshez a kommunikációelmélet felől is közelíteni.

A szöveg, a kép által hordozott szöveg is, a kultúraként értelmezhető intertextuális térben, diskurzus-univerzumban helyezhető el más szövegekkel együtt. (Horányi 1976. 144) Ebből a „nyitottságból” adódóan a szövegnek – és a képszövegnek – nem feltétlenül van eleje és vége. (Horányi 1976. 146) Ha elfogadjuk a képek nyitott szövegek általi meghatározottságát, feltételezzük bizonyos kódok létét, melyek által interpretálhatóak a szövegszerkezet szegmentumai. Ezzel összefüggésben beszélhetünk az ikonikus kódolásról, melynek elemei: (1.) a proxemikus kód általi dekódolás (fizikai távolság, tér), (2.) a kinezikus kód (viselkedés – fej, kéz, kar mozgása, gesztusok, mimika), (3.) a tárgyi szimbolizmusok kódja (ruházat, hajviselet, berendezési és használati tárgyak), (4.) ikonografikus kód (párhuzamok alkotások között) (Horányi 1976. 148; Horányi 1975. 56-59)¹

Ám e kódokkal a közlemény teljes szövegszerkezetét nem tudjuk megmagyarázni, viszont a kódok közötti kapcsolat kodifikációs rendszert alkot. „A teljes

¹A Panofsky-féle ikonográfiai-ikonológiai modell (2011) vonatkozásában, a Mietzner-Pilarczyk-séma (2013, 36. o.) kategóriáit használva, megemlítendő, hogy míg az első csoport a preikonografikus, a második és a harmadik az ikonográfiai leírással, végül a negyedik csoport az ikonográfiai interpretációval, esetleg az ikonológiai szintézissel vonható párhuzamba.

szöveg magyarázatát a szövegkódnak kell ellátnia, amelynek valamennyi korábban bemutatott kód közvetve vagy közvetlenül prokódja.” (Horányi 1976. 150; ld. még: Horányi 1975. 62) A szövegkódnak pedig az a funkciója, hogy „a közlemény (szöveg) felszíni szerkezetét alakítsa a kommunikáció aktuális stratégiája alapján. Ezzel összhangban kommunikatív kompetenciának nevezzük a kommunikátornak a szöveg-kódra vonatkozó ismeretét”. (Horányi 1976. 151)

Itt kap jelentést a barthesi kulturális kód (a „tudás kódja”) és a hermeneutikus kód (az igazság, a megoldáskeresés kódja), illetve a szimbolikus (a mű minőségével, értékével kapcsolatos) kód. Beszélhetünk még a pszichológiai kódról, és – Worth nyomán – az alkotó és néző hiedelemrendszere ugyancsak kódként értelmezhető. (Horányi 1976. 151)

Rudolf Arnheim szerint a befogadás folyamatában elsősorban a szemünket kell használnunk, hogy előbb átélhessük a mű hangulatát, mielőtt a szavak felülírnák érzéki benyomásainkat. A látás útján történő megértés velünk született képesség, a látvány pedig nem fejezhető ki pusztán szavakban. Ahhoz, hogy általánosításokat vonhassunk le, először élesen át kell látnunk a művészeti ábrázolás nyelvtani szabályait, s a mű tartalmáig is a formaanalízis felől közelíthetünk, észleleti elemzéssel hatolhatunk a mű mélyébe. (Arnheim 1974. 1–3)

A műalkotásban minden részlet megjelenése attól függ, hogy milyen szerepet tölt be az egészben, (Arnheim 1974. 6) s a kompozíciós tényezők kölcsönösen meghatározzák egymást, olyannyira, hogy egyetlen képelem megváltoztatása a kép-egész módosulását eredményezi. Ezért a műalkotást csak akkor érthetjük meg, ha azt szerves egészként vagyunk képesek látni, s nem pusztán elszigetelt részletek összességeként. (Arnheim 1974. 5–6) Azonban hogy mindez megvalósulhasson, elsősorban precíz formaelemzésre (preikonografikus leírás – ld. Panofsky 1955. 28) van szükség az elemzéseink tagoltabbá tétele, illetve a spontán intuíció támogatása érdekében. (Arnheim 1974. 9)

Kiemelt szerepet kap a vizuális élmény dinamikus volta, ami azt jelenti, hogy a kompozíció irányított feszültségek kölcsönhatására, (Arnheim 1974. 13) vagyis aktivizáló és kiegyensúlyozó erők összjátékára épül. (Arnheim 1974. 36–37) Másfelől a kompozíció az átlényegtetés eszköze, amely figyelmünket, szemléletmódunkat egy bizonyos irányba vezeti.

A kompozíció szerves egész: anyag, szerkezet, közlés, érzelem és stílus egyszerre. (Berger 1977. 23) Lényeges jellemzője a feszültség, amelynek hordozói a vonal, a szín, a színérték és a fény. A feszültség tevékeny szemlélődésre sarkall, s nagyban hozzájárul a kép jelentésének alakulásához; a szerkezet pedig

megalapozza a mű struktúráját, megteremti számunkra a felfogás, a megértés feltételeit. (Berger 1977. 54; 71)

A vizuális jelrendszer körültekintő áttekintését adja Sándor Zsuzsa, aki a vizuális nyelv olyan elemeit foglalja rendszerbe, mint amilyen a vizuális dinamika, a figyelemirányítás, a szerkezet, az arány, a harmónia, a ritmus, a tér és az idő ábrázolása, a forma, a szín, a fény, a felület, a vonal és a pont minőségei. Ezek az érzékek és észleletek a formális leírás szintjén mozognak, s ezt követi a már az alkotótevékenységben tetten érhető – tehát az egyéni beállítódástól nagymértékben befolyásolt – ábrázolási konvenciók elemzése, majd pedig a viszonyítás művelete, (Sándor 2004) melyek Panofsky modelljének második szintjén helyezkednek el.

Kép – nyelv – társadalom

Hans Belting nyomán elmondhatjuk: a befogadó feladata nem pusztán az észlelés, hanem a képek életre keltése, élő képekként való megtapasztalása, ez pedig saját kulturális perspektívánkon keresztül válik lehetővé. A kép olvasása során kulturális tudatunkban mozgó, távollevő jelenségeket avatunk jelenvalóvá, tehát bár a kép médiumában van jelen, mégis távollétet mutat be. A kép ezt a távollétet teszi láthatóvá, mégpedig „szóképeken” keresztül, szavak által ösztönözve képzeletünket, hogy jelentéseket formáljon képekké egy közvetítő médium, a nyelv segítségével. Belting szerint a képeket többnyire rajtuk kívül álló jelenségek bizonyítékaiként kezeljük, bár ezek pusztán visszfényként, utalásként jelennek meg a képeken. A képeket az ember az idő legyőzése céljából találta fel, ezzel magyarázható a vallásokkal és kultuszokkal való összefonódása, s az ebből fakadó meggyőződés maig meghatározóak. (Belting 2009. 10–12)

A mű jelentéshálóját lépten-nyomon átszövik az ember kultúráteremtésre, kulturális önteremtésre irányuló erőfeszítései. Jacques Maquet szerint, bár a mű befogadása során nagy jelentősége van a kép „tisztá” látványként való, kontemplatív felfogásának, az értelmezést politikai és rituális értékek befolyásolják (Maquet 1986) – az értelmezés kényszere miatt pedig szinte nem is lehet *nem értelmezni* egy képet.

Gadamer óta ismert: a nézés problémája legalább olyan összetett, mint az olvasásé. (Gadamer 1994. 160–162) Tisztán vizuális médium nem létezik, ezért látás és textualitás egymástól elválaszthatatlan – autonóm képek nem léteznek,

ahogyan autonóm szövegek sem, ezek mindig összefüggnek egymással, „képszövegeket” alkotnak. (Hornyik 2014. 64) Ez a felismerés több kutatót (Bryson, Moxey, Holly) arra sarkallt, hogy a művészettörténetet váltsa föl a képek és a vizuális kultúra története, hiszen a műalkotásokról való beszédmód csakis így maradhat összefüggésben a társadalmi-politikai jelenségek tárgyalásával. (Hornyik 2014. 64) A vizuális kultúra ugyanis mindenekelőtt a képeknek a társadalomban betöltött szerepét, helyét vizsgálja: azt a folyamatot, amely során a kép létrejön, felhasználásra és befogadásra kerül. (Hornyik 2007)

John Berger szerint „a látás a szavak előtt jár”, azonban a képi jelrendszerek megtanulása különálló tanulási folyamat. (Vitéz 2016. 21) Tanulmányában Vitéz a vizuális retorika megközelítésmódjainak rendszerező áttekintésére tesz kísérletet, s kitér a vizuális szemiotika alapelemeinek ismertetésére is. Moriarty nyomán tisztázza az ikonikus, indexikus és szimbolikus jelkapcsolat értelmét, ismerteti a Durand által tematizált retorikai alakzatokat. (Vitéz 2016. 27–28) Hornyik Sándort idézve hívja föl a figyelmet arra, hogy elemzéseink során arra kell figyelni: a mű miként tükröz egy adott diskurzust, s hogyan valósítja meg ezt a festészet eszközein keresztül. (Vitéz 2016. 55)

Innen újfent a mű és a textus kapcsolatáig jutottunk el, ami közvetlen kapcsolatban áll a dolgozat fő törekvésével: vizsgálódásom során magam is a kép intertextuális pozíciójának feltárására törekedtem. Felfogásom szerint a mű mint „képszöveg” a „társadalomszöveg” szerves részének tekintendő, az elemző feladata pedig az, hogy ezt a kapcsolatot láttatva, feltárja a művek által hordozott társadalmi tapasztalat- és tudatformák összefüggésrendszerét.

Az anya-gyermek kapcsolat témája az alföldi festészetben

Az anya-gyermek kapcsolat tárgykörében az európai festészetben a realizmus időszakától fogva már-már szociográfiai hűségű művek keletkeztek (Honoré Daumier: *„Harmadosztály”*, 1862), akárcsak az *alföldi iskola* festészetében. Bár megjelenik a gyermekkor és az anyaság univerzális létmotívumainak művészi kutatására és közvetítésére való törekvés, ezt határozottan felülírják a paraszti létproblémák érzékeltetésének szempontjai. E műveken határozottan kifejeződik a paraszti élet rendje, megjelenik a szorgalom, az egyszerűség és az alázatosság erénye. Az ábrázolásokon többnyire érződik az ősi, „archaikus szeretet” (Bálint 1941. 10–12) élménye, melynek interpretációja gyakran összefonódik a

nélkülözés és a nyomor drámai atmoszférájával (Fényes Adolfnál, Endre Bélánál), a szocializmus korszakának kritikusai pedig e képek mögött a népet ösztartó szeretet erejét vélték fölfedezni.

Ezek a festmények azt igazolják, hogy az anyai szeretet biológiai kategória, (Pollock 1998. 176–210) hiszen hangsúlyosan jelentkezik a szeretetre, gyámoltásra szoruló gyermek felfogása és az odaadó anya képe, a meleg, mértéktartóan szerető nevelői attitűd. A gyermek lénye a legnagyobb nyomorúság közepette sem éhezik szeretetben, anyja legföltettebb kincseként ragadja magához a „kicsit”. Az anya-gyermek kapcsolat magában hordozza a Madonna-téma elemeit, illetve a belőle fakadó antropológiai motívumokat, tehát folytonosságot mutat a keresztény ikonográfia hagyományával, még ha profanizált, demitizált formában is. Írásunkban ezért a „*mindennapok madonnája*” (profane/proletár madonna) kifejezést használjuk, ezzel utalva a Madonna-hagyomány újabb képtípusára.

Az inkarnációs teológiától a proletár madonnáig

Szűz Mária a képzőművészetben az egész emberiség szerető édesanyjaként és oltalmazójaként jelenik meg, aki megérti az emberi fájdalmat, szenvedést és boldogságot, megbocsát, megbékít és közvetít, hiszen összekötő kapocs Isten és az emberek között. (Eperjessy 2006) Ezért maradt alakja még a 19. század ikonográfiai fordulatával (Bialostocki 1986) is az emberi melegség hordozója.

A 19. század anya-gyermek kapcsolat tárgyú ábrázolásaiban a madonna-hagyomány folytonosságát ismerhetjük fel: a Madonna alakjában föllelhető antropológiai jegyeket (nőiség, oltalmazás, a védelem forrása a nyomorúságban, megváltás, a szenvedés és halál tudatosítása) a „*mindennapok madonnája*” típusában is nyomon követhetjük.

A „*Szűz Mária a gyermek Jézussal*” témájú ábrázolások a keresztyén közép-korban stilizáltak és elvontak voltak, mivel a kor művészetének szellemisége azt kívánta meg, hogy a Megváltóban az istenit hangsúlyozzák. A „*királyok imádása*” jeleneteken a gyermek Jézus fensőségesen, hieratikusan, filozófusruhában jelent meg, kezében tekerccsel vagy könyvvel, mely a logoszt szimbolizálja, gyermek voltára pedig pusztán mérete utal; más nem is sejteti az emberre válás tényét. Az efezoszi zsinat után elterjedt más típusokon viszont már szemléletesen mutatkozik meg az inkarnáció bizonyítéka, „a testté vált ige”. (Eörsi 1997. 35–45)

Azonban emberi melegség áradt már a „*Szoptató Istenanya*” képtípusból is, mely az Isis-Osiris ábrázolások nyomán született meg a kopt művészetben, vagy a közép-bizánci képtípusok is mélyebben hatnak az érzelmekre. Az Eleusza-típus olyan ábrázolásain, mint pl. a „*Vladimiri Istenanya*”, a gyermek anyjához bújik, s arcát finoman anyjához érinti; egyik kezében tekercs, a másikkal anyja nyakát öleli át. (Kirschbaum é. n.)

A gótika korában Krisztus embervolta került a figyelem középpontjába, így a születés-témájú ábrázolásokon az anya-gyermek kapcsolat emberi érzelmekkel telítődik, már csak a tartalmi elemeket (fürdetés, gondozás, táplálás) tekintve is. Ám az istenkép humanizálódása igazán csak a trecento korában történt meg, gondolva az „*Alázatosság Madonnája*” képtípusra (Martini pisai poliptichonja), mely a földön ülő, általában meztelen gyermekét szoptató Szűzanyát ábrázolja. De bármennyire is hasonlít a kis Jézus egy igazi gyermekre, korarérett, komor tekintetében már a passió előrelátása tükröződik, utalva ezzel „eljövendő áldozat” voltára („*vir dolorum*”), és piros ruhája is utal megváltó vérére. (Eörsi 1997. 35–45)

A reneszánsz későbbi századaiban az isteni természet mind emberibb külső tulajdonságok és gesztusok leple alatt jelent meg, s a pápai prédikációk is az emberré válást tartották Isten legnagyobb, még a teremtésnél is jelentősebb tettének. Az inkarnációs teológiából fakadt a reneszánsz lelkesedése az ember és a természet iránt: a gyermek Jézus alakjában is az emberré válás csodája fejeződött ki. A 19. században az anya-gyermek kapcsolat ábrázolás olyan típusa fejlődött ki, melyet a Madonna-ábrázolások antropológiai vonásaival való kontinuitás okán a „mindennapok madonnájának” nevezünk.

E típus darabjai a diádikus kapcsolatot jellemző elemi érzelmeken (pl. anyai gondoskodás, együttérzés, szeretet) keresztül kívánnak hatni a szemlélőre, kiváltva belőle a társadalmi részvétet a nyomorúságos körülmények között élő anyák és gyermekeik iránt (Fényes Adolf: *Anyá*). Megjelenik itt az odaadó anya képe, aki táplálja, gondozza gyermekét, de e mozzanatban az édesanyák feladata mintegy egyetemessé táguul. Így formálódik meg az emberiséget minden fájdalomtól megszabadító, oltalmazó anya romantikus képze (Guerard: *Anyai csók*), melyet a többi közt Pestalozzi gondolatai hívtak életre. (Pukánszky 2004a. 370–373) E típusban felismerhető a *Maria lactans* motívuma, melyben a magát népe jólétének szentelő Istenanya alakja jelenik meg. (Eörsi 1997. 35–45; Kirschbaum é.n.; Eperjessy 2006. 6–8)

A „mindennapok madonnája” képtípus előképeit fedezhetjük föl a *Köpönyeges Madonna* típusában, melyen Mária mint oltalmat adó Patróna jelenik meg, de előképnek tekinthető a gyermekét földön szoptató *Alázatosság Madonnája* (*Maria Humilitatis*) is (vö. Picasso: *Földön ülő anya gyermekével*), illetve az *Eleusza-típus*. (Kirschbaum, é.n.; Eperjessy 2006. 9) A firenzei madonnának az ember-lét hangsúlyozása okán még több emberi melegséget árasztanak, ám itt még – a látszat ellenére – az isteni tartalmak a meghatározók. Luca Cambiaso (1527–1585) *Madonnája* azonban már egészen közeli előképe a „proletár madonnának” – itt a sötét háttér előtt, a középpontban elhelyezett Mária simavonalú öltözetével, gondterhelt arckifejezésével, kontyba fogott hajával már-már a 19-20. századi szegényember-festészet alakjait, atmoszféráit idézi. Ölében pedig a fehér gyolcslepelbe takart és durva kenderszövésű széles gurtni tekercsbe pólyált, csúnyácska gyermek alakjában ugyancsak ráismerhetünk a 19-20. századi parasztság vagy a városi proletariátus vonásaira. (Barátság 2009. 6288–6290; vö.: Fényes Adolf: *Család*; Picasso: *Anyaság*).

A mindennapok madonnájának alakjára a 19. században jó példákat szolgáltat Amédée Guerard (1828–1908) életműve, melyben rendre megjelenik a „nemesség nélküliek” megnevelésének, megszépítésének, felemelésének mozzanata, egyfelől a pestalozzi-i oltalmazó anya eszményével, másfelől a gyámolításra szoruló, szeretetet igénylő, befejezetlen, a felnőttől minőségileg különböző gyermek felfogásával összefüggésben. Miképp Pestalozzinál, úgy Guerard vásznain is már-már szakrális méreteket ölt az édesanya apoteózisa, romantikus eszményítése: „a családi kör szentéllé nemesül, amelyben a gyermekeit becsületes, jóra való polgárrá nevelő asszony alakja isteni attribútumokkal gazdagodva felmagasztosul. [...] Az „istenti gyermek” ideáljához itt a gyermekeit – azaz az egész emberiséget – minden veszélytől megóvó, bűneitől megváltó édesanya alakja társul”. (Pukánszky 2004a. 371) Guerard „madonnája” a szerény, odaadó, gyermekeit oltalmazó anya alakjaként jelenik meg, aki személységével, példaadáson keresztül nevel, bízva a gyermeki ártatlanságban.

E tárgykörben Fényes Adolf (1867–1945), Deák-Ébner Lajos (1850–1934), Koszta József (1861–1949) munkáit külön is vizsgáltam ikonográfiai és ikonológiai elemzői-értelmezői szempontok alapján.

Összegzés

Az anya-gyermek kapcsolat a paraszti társadalomban jól reprezentált téma a képzőművészetben. Különbözőképpen ábrázolták a témát, ám mindegyik ábrázoláson egyformán kifejeződik az ősi, „archaikus szeretet”, (Bálint 1941. 10–12) mely minden korszakban azonos. (Pollock 1998. 176–210)

A képekről érezhető a művészek elköteleződése a paraszti sors iránt, így a szeretetkapcsolat ábrázolása elválaszthatatlan a paraszti életrend, életkörülmények, életélmények megjelenítésétől. Felismerhető az odaadó, gondoskodó anya képe, s a gyermek szeretett, érzékeny lényként jelenik meg. A „miniatürizált felnőtt” képe ritkán érzékelhető, s bizonyos, a néprajzi szakirodalomban kiemelt gyermeklét-motívumok (pl. fegyelmezés) sem jelennek meg. A festők ugyanis nem a nevelés vagy a gyermekélet témáját elevenítették meg vásznaikon, a téma sokkal inkább az anyaság volt. A „mindennapok madonnája” félt, magához ölel, táplál és öltöztet, s mindig a szeretet ereje áll az interpretációk középpontjában.

IRODALOM

- ARNHEIM, Rudolf (1974): *Art and visual perception. A Psychology of the Creative Eye*. University of California Press, Los Angeles – London.
- BÁLINT Alice (1941): *Anyá és gyermek*. Pantheon Kiadó, Bp.
- BELTING, Hans (2009): *A hiteles kép. Képviták mint hitviták*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp.
- BERGER, René (1977): *A festészet felfedezése 1-2. A látás művészete / A megítélés művészete*. Gondolat, Bp.
- BIALOSTOCKI, Jan (1986): *Ikonográfia*. In: PÁL József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, Szeged. 337–384.
- ECO, Umberto (2006): *Nyitott mű*. Európa Könyvkiadó, Bp.
- ENDRŐDY-NAGY Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe – a gyermekkép reneszánsza. 1455–1517 között Európában – ikonográfiai elemzés*. Doktori disszertáció. ELTE PPK – Neveléstudományi Doktori Iskola – Pedagógiatörténeti Doktori Program, Bp.
- EÖRSI Anna (1997): *Deus in figura pueri. A gyermek Jézus a középkori és a reneszánsz művészetben*. Pannonhalmi Szemle. 1997/V. sz., 35–45.
- EPERJESSY László, szerk. (2006): *Madonna-ábrázolások a festészetben*. Ventus Libro, Bp.
- FLUSSER, Villém (2000): *Toward a philosophy of photograph*. Reaktion Books.
http://monoskop.org/images/c/c4/Flusser_Vilem_Towards_a_Philosophy_of_Photography.pdf. (2016.01.24.)
- GADAMER, Hans-Georg (1994): *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Bp.
- GOMBRICH, Ernst H. (1972): *Művészet és illúzió. A képi ábrázolás pszichológiája*. Gondolat, Bp.
- HORÁNYI Özséb (1975): *Jel, jelentés, információ*. Magvető Kiadó, Bp.

- HORÁNYI Özséb (1976): *Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez*. In: TELEGDÍ Zsigmond és SZÉPE György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. Akadémiai Kiadó, Bp. 143–165.
http://www.ozseb.horanyi.hu/publikaciok/horanyi_ozseb_adalekok_a_vizualis_szoveg_elmeletehez.pdf
- HORNYIK Sándor (2007): A képi fordulat és a kritikai ikonológia. *Balkon*, 2007/11–12.
http://www.balkon.hu/2007/2007_11_12/02hornyik.html
- HORNYIK Sándor (2014): A képek és a dolgok - A vizuális kultúra archeológiája a fotográfia mentén. *Disegno*, 2014/1. 62–77. http://disegno.mome.hu/articles/Disegno_05_Hornyik-Sandor.pdf
- KEPES György (1979): *A látás nyelve*. Gondolat Kiadó, Bp.
- KIRSCHBAUM, Engelbert (nyomán, é. n.): *Mária ábrázolása*. In: RÁCZ András – PÁSZTOR András (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Kara, Bp.
<http://lexikon.katolikus.hu/M/M%C3%A1ria%20%C3%A1br%C3%A1z%C3%A1s.html>
- MAQUET, Jacques (1986): *The Aesthetic Experience: An Anthropologist looks at the visual arts*. Yale University Press, New haven.
- MIETZNER, Ulrike – PILARCZYK, Ulrike (2013): *Képek forrásértéke a neveléstörténeti kutatásban*. In: HEGEDŰS Judit – NÉMETH András – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások*. ELTE Eötvös József Könyvkiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp. 31–50.
- PANOFKY, Erwin (1955): *Iconography and Iconology. An Introduction to the Study of Renaissance Art*. In: PANOFKY, Erwin: *Meaning in the Visual Arts*. Doubleday Anchor Books. Doubleday & Company, New York. 26–54.
- PANOFKY, Erwin (2011): *A képzőművészeti alkotások leírásának és tartalomelemzésének problémájához*. In: PANOFKY, Erwin: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 218–233.
- POLLOCK, Linda (1998): *A gyermekekkel kapcsolatos attitűdök*. In: VAJDA Zsuzsanna – PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A gyermekkor története – szöveggyűjtemény*. Eötvös József Kiadó, Bp., 176–210.
- PUKÁNSZKY Béla (2004): *A nőnevelés évezredei*. In: NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Bp., 331–398.
- SÁNDOR Zsuzsa (2004): *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi jelkészlete és ennek struktúrája*. *Zempléni Múzsá*. 2004/2. http://www.zemplenimuzsa.hu/04_2/sandr_2.htm. (2015.09.04.)
- SERPELL, Robert (1981): *Kultúra és viselkedés*. Gondolat Kiadó, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2016): *A vizuális retorika perspektívái*. In: VITÉZ Ferenc: *Angyalok a labirintusban*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc., 19–31.
- VITÉZ Ferenc (2016): *Holló László művészete*. In: VITÉZ Ferenc: *Angyalok a labirintusban*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc., 143–194.

A Himnusz és a szimbólumok világa¹

A magyar kultúra napját 1989 óta ünnepeljük meg január 22-én, annak emlékére, hogy Kölcsey Ferenc 1823-ban ezen a napon tisztázta le a *Himnusz* kéziratát, így ez a nap a nemzeti imádság szövegének születésnapja.

A himnusz és a zsoltárok között erős a kapcsolat – mind tartalmilag, mind műfajilag.² A *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL 2016) szerint „[a] szentpáli időkben a himnusz szó azonos jelentésű a zsoltárral és az ódával”. Szent Ágoston is ebben az általános értelemben határozta meg a himnusz fogalmát: „Himnusz-nak mondják az Isten dicséretét éneken.” (MKL 2016) A *Zsoltárok Könyve* pedig „lényegében a himnusz műfajának reprezentatív gyűjteménye, gazdag a szertartási követelményekhez igazodó magasztalásokban” (Cs. Varga 2000).

A 90. zsoltárt,³ a „magyar vagy református zsoltárt” gyakran énekelték, és éneklük ma is ünnepi alkalmakkor. (Cs. Varga 2000, Nagy 2010, Süll 2005) A határon túli magyarok sokáig a betiltott magyar Himnusz helyett énekelték. (Mészáros 2014. 6) Nemzeti imádságunk, Kölcsey Ferenc *Himnusza* „az egész világon a legbiblikusabb nemzeti himnusz” (Cs. Varga 2000), a „Himnusz legelső versszaka minden sorában bibliai idézet”. (Hegedűs 1996. 8) A magyar Himnuszt, mielőtt még Erkel Ferenc megzenésítette volna, a 130. zsoltár dallamára⁴ énekelték. A szótagszámok egyezése nem véletlen. Ahogy Bölcskei Gusztáv 2013-ban, a Magyar Református Egyház Zsinatának ülésén mondta: „Kölcsey debreceni diák volt, nem csoda hát, hogy a Himnusz szövege pontosan ráillik a 130. zsoltár dallamára”. A Zsinat 2013-as ülésén a debreceni Nagy-

¹ A Debreceni Hittudományi Egyetemen 2016. január 22-én, a Magyar Kultúra Napján elhangzott ünnepi beszéd szerkesztett változata.

² A *Himnusz* értelmezési lehetőségeiről, az ellentétek és ellentmondások tradícióba ágyazottságáról lásd bővebben: Vitéz 2016.

³ A 130. zsoltár kezdőszavai Szenci Molnár Albert fordításában (Szenci 1998): *Tebenmed bízunk eleitől fogva ...*

⁴ A 130. zsoltár kezdőszavai Szenci Molnár Albert fordításában (Szenci 1998): *Tehozzád teljes szívűből / Kiáltok szüntelen ...* A Biblia 1997-es fordítása (Budapest: Kálvin K.) már más szótagszámot követ: *A mélységből kiáltok hozzád, Uram! ...*

templomban így énekelték el a magyar Himnuszt, felelevenítve ezt a hagyományt. (Reformatus 2013)

Vajon mire jó a kultúra, s mit tehetünk azért, hogy megőrizzük és továbbvigyük? Hankiss Elemér írja:

Lenyűgöző annak az igyekezetnek és elszántságnak a látványa, amellyel az emberek az íratlan és írott történelem kezdetei óta körülvették és körülveszik magukat nemcsak barlangjaik, házaik és városaik falaival, nemcsak katedrálisaikkal és sportcsarnokaikkal, hanem a mítoszok és vallások, filozófiák és tudományok, eszmék és illúziók, képzetek és műalkotások szimbolikus szférájával is. [...] Úgy is mondhatnánk ezt, hogy az embereknek nemcsak a fizikai, hanem a lelki, pszichikai, spirituális túlélésért is küzdeniük kellett. És úgy küzdöttek, hogy körülvették magukat szimbólumokkal, szimbólumrendszerekkel. E szimbolikus védőpajzsok fontosságát nem lehet túlbecsülni.

[...] az emberiség körülvette magát hiedelmek és rituálék, mítoszok és vallások, filozófiák, erkölcsi normák és műalkotások szféráival (ezek összességét nevezem nooszférának), s tette mindezt azért, hogy megvédje magát azok ellen a veszélyek és félelmek ellen, amelyekkel egy idegen világban kellett megküzdenie. [...] A nooszféráról szólva egyértelműen kiderül, hogy a kultúra nem luxus, hanem élet-halál kérdése. Az emberiség elveszett volna, ha nem lett volna képes szimbólumok bonyolult rendszereivel körbevenni és megvédeni önmagát. (Hankiss 2006, 99-100; 103)

Sok esetben olyan érzésünk lehet, hogy alkalmazkodásunk a minket körülvevő fizikai és természeti környezethez talán túlságosan is jól sikerült (túlnépesedés, környezetszennyezés, a természetes környezet pusztítása stb.). Emeljük ki azonban a fenti kultúra-definíció lényegét: *szimbolikus lények vagyunk*, akik képesek vagyunk arra, hogy tapasztalatainkat rendszerezzük, elvonatkoztassuk, és belőlük egy szimbolikus világot építsünk fel. Emellett képesek vagyunk arra is, hogy ennek a szimbolikus világnak egyes elemeit fizikailag is létrehozzuk, valóságossá tegyük. Legalábbis olyan mértékben, amennyire a valóság korlátai ezt számunkra lehetővé teszik, és amennyire képesek vagyunk ennek a szimbolikus világnak – nevezzük akár kultúrának, akár nooszférának – elődeink által felhalmozott ismeretanyagát, tudását befogadni, hasznosítani és továbbörökíteni.

S mit tehetünk a megőrzésért? A mai társadalomban több generáció él egymás mellett. Válasszuk kiindulási alapul a mai ún. „információs társadalom” meghatározó trendjét, az információs és kommunikációs technológia megállíthatatlan előretörését és a generációk ehhez való viszonyát. Így a következő generációkról beszélhetünk:

- Veteránok: 1920 és 1930 között születettek [kb. 85 felettiek]
- Baby boomer-ek („Szerelem-generáció”⁵): az 1946–1964 között született emberek [kb. 50–70]
- X generáció: az 1965 és 1980 között születettek, életkoruk alapján körülbelül a Z generáció tagjainak szülei („digitális bevándorlók”, Marc Prensky) [kb. 35–50]
- Y generáció: az 1980 és 1995 között születettek [kb. 20–35]
- Z generáció: 1996-tól napjainkig születettek („digitális bennszülöttek”, Marc Prensky) [kb. 20 alattiak] (Tari 2010, 19–24⁶)

A világ rendje az, hogy a kultúra örökösei előbb-utóbb a mostani Z-generáció tagjai lesznek. Azaz a „digitális bennszülöttek”, azok a diákok és hallgatók, akik már „beleszülettek” az információs korba és előbb-utóbb átveszik a stafétát nagyszüleiktől, szüleiktől, tanáraiktól és idősebb kollegáiktól – egyszerűen tőlünk. A Z-generáció tagjai tipikusan azok, akik tanulás előtt mindig felteszik

⁵ Az ún. „nemzedéki címkék” közül talán ez áll a legközelebb a „Baby boomer” (valljuk be, nem túl magyaros) terminológiához. (Vö. McCrindle–Wolfinger 2010. 17–18)

⁶ A generációk elnevezése s a hozzájuk rendelt időszakok meghatározása a különböző szerzők és források esetében kisebb-nagyobb eltéréseket mutat: „Ahány tanulmányt nézünk, annyiféle számítást találunk a generációk pontos meghatározásához”. (Tari 2010. 19) Pl.: a Baby Boomer, „Szerlem-generáció”, az „elveszett generáció” (McCrindle–Wolfinger 2010. 18) vagy „Baby Boom generáció” képviselőinek születési időszaka 1946–1964 (Tari 2010. 22) vagy 1943–1960; az X generáció képviselőinek születési időszaka 1965–1980/1961–1981 vagy 1965–1975 (Tari 2010. 22); az Y (avagy „millenniumi”) generáció, „ezredforduló” és „net-generáció” (McCrindle–Wolfinger 2010. 18) képviselőinek születési időszaka 1980–1999/1982–2004 vagy 1976–1995 (Tari 2010:23); a Z generáció vagy „bennszülött generáció” képviselőinek születési időszaka 2000-től napjainkig, 1995–2012 vagy 2005-től napjainkig. Lásd még a wikipedia.org generációkat tárgyaló szócikkeit: Y-generáció. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Y_gener%C3%A1ci%C3%B3 (2016-01-20)]; Z-generáció. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Z_gener%C3%A1ci%C3%B3 (2016-01-20)]; Strauss–Howe generational theory. [https://en.wikipedia.org/wiki/Strauss%E2%80%93Howe_generational_theory#Timing_of_generations_and_turnings (2016-02-04)]

a kérdést: mi szükségem van erre? *Miért kell megtanulni azt, ami az interneten bárki számára, lényegében azonnal hozzáférhető?* És ezzel az utóbbi kijelentéssel bizony az előttük levő generációk sok tagja is egyetért.

Egy leendő középiskolai tanároknak szánt informatikai tankönyvben (Kőfalvi 2006, 9–10) szerepel az a megállapítás, mely szerint a mai fiatal generációnak elsősorban nem lexikális ismereteket kell átadni, hanem főként azt kell megtanítani, hogyan lehet ezeket megkeresni.⁷ Mintha a számítógépe vagy okostelefonja révén mindenki egy óriási könyvtárat kapcsolna hozzá közvetlenül, „rövid úton” (Zsoldos Péter⁸) az agyához, és ez helyettesítené azt, amit korábban fáradságos munkával megtanultunk, „bevéstünk” a memóriánkba. Azaz: úgy tűnik, „királyi utat” kaptunk a tudáshoz, „valamit semmiért” (Robert Sheckley⁹).

De vajon elegendő-e pusztán az a képesség, hogy bármikor hozzáférhetünk a világ valaha létezett legnagyobb virtuális könyvtárához, és ebben szinte minden létező információhoz? *Hagy vitatkozzam most ezzel.* És engedjék meg, hogy egyszersmind egy lehetséges választ adjak a korábban feltett kérdésre a kultúra megőrzésével és továbbadásával kapcsolatban.

A kultúra, és különösen a kultúra meghatározó részét alkotó szimbolikus tartalmak megőrzéséhez és továbbviteléhez elengedhetetlen azoknak a releváns „lexikális” tartalmaknak az ismerete, „fejben tartása”, amelyeket egy szöveg olvasása során felidézhetünk és azonnal, „valós időben” a szöveghez kapcsolhatunk. Van erre a kognitív folyamatra két nagyon jó műszava a szöveg-tannak: a szöveghez kapcsolható tartalmakat *konnotatív tartalmaknak* nevezzük, ezek szöveghez kapcsolása pedig az *appercepció*. Minél több konnotatív tartal-

⁷ Van erre egy jó műszavunk: az *információs műveltség*. Ez magában foglalja az információszerzés és -keresés kompetenciáit a digitális korban, *mindazokkal a kompetenciákkal együtt*, amelyek segítségével a megszerzett információkat értelmezni és használni is tudjuk (vö. InfBib 2016). Az információs műveltség és a „hagyományos” értelemben vett műveltség kapcsolata a kultúra (benne az oktatás) jövője szempontjából az egyik legfontosabb kérdés: „A jövő társadalomtudósainak [...] úttörő feladatot kell vállalniuk abban, hogy az egymástól mára oly távolra szakadt műveltségisményeket újra megpróbálják egyesíteni vagy legalábbis egymáshoz közelíteni.” (Kőfalvi 2006:12).

⁸ A „rövid út” kifejezést Zsoldos Péter használja az *Ellenpont* c. regényében a robotok és az emberi agy közötti közvetlen kapcsolatra. (Kozmosz Könyvek, Budapest, 1973.)

⁹ vö. Robert Sheckley: *Valamit semmiért* c. novellájával (ford. Gálvölgyi Judit). Az írás a Kuczka Péter által szerkesztett *Ötvenedik* című tudományos fantasztikus antológiában jelent meg (Kozmosz Könyvek, Bp., 1977. 161–176).

mat ismerünk, a szöveg megértése egyre mélyebb és teljesebb lesz – és minél kevesebbet, annál üresebb, tartalmatlanabb lesz a szöveg (és egy ponton túl már teljesen értelmetlen és érthetetlen).

Carl Gustav Jung egy gyönyörű metaforáját¹⁰ a szövegek értelmezésére (és általánosabban magára a kultúrára) alkalmazva: egy szöveg csak a jéghegy csúcsa, amelynek megértéséhez szükségünk van a nemzeti és egyetemes kultúrának mindazokra a tartalmaira, amelyek értelmes módon a szöveghez kapcsolhatók. Például a Biblia, a mitológia, a nemzeti és egyetemes kultúra klaszszikus, „kanonikus” műveinek *ismert szövegei* alkotják a jéghegy „vízben lévő” rétegeit, miközben a jéghegy a nemzeti és egyetemes kultúra alkotásainak óceánjában úszik. *És ezek az alkotások csak arra várnak, hogy valaki emlékezzen rájuk és újra felfedezze őket.* Mint Zsoldos Péter korábban már említett, zseniális művében, az *Ellenpont*-ban, amikor egy atomháború után egy magányos szigeten a tudósok szénnel a szobák falaira írják mindazt a tudást, ami megmaradt – mert sok minden elveszett. És ezt jó lenne elkerülni.

Kenyeres Zoltán írja Weöres Sándor: *Valse triste* c. verse¹¹ kapcsán: „Amiről tudunk, amire emlékszünk, az létezik, él, amit elfelejtünk, ami kihull a lukas és fagyos emlékezésen, az meghal, szertefoszlik.” (Kenyeres 1983:71). Ezt a gondolatot szövik tovább Galadriel szavai *A Gyűrűk Ura: A Gyűrű Szövetsége* c. film¹² prológosában: „The world is changed: I feel it in the water, I feel it in the earth, I smell it in the air ... Much that once was is lost; for none now live who remember it.”¹³ (Walsh et al. 2001). A prológos első mondatának fordításával emlékezzünk meg a szintén 2015-ben eltávozott zseniális műfordítóról, Göncz Árpádról is, aki tolmácsolta számunkra Szilcszakáll búcsúszavait Tolkien regényében: „Mert a világ változik: érzem a vízen, érzem a földön, érzem a levegőben.” (Tolkien 1990:134).

¹⁰ Jung mellett más szerzőket is megemlíthetnénk, akik a jéghegy-metaforát, vagy ahhoz nagyon hasonló modellt alkalmaztak gondolataik szemléltetésére: Lipps, Freud, Hall, Hofstede, Goldman és folytathatnánk a sort.

¹¹ „Mindegy, hogy rég volt vagy nem-rég. / Lyukas és fagyos az emlék. [...] Mindegy, hogy rég vagy nem-rég / nem marad semmi emlék,” (Weöres Sándor: *Valse triste*)

¹² *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring* (2001; rendezte Peter Jackson; J.R.R. Tolkien: *A gyűrűk ura* c. regénye alapján a forgatókönyvet írta Fran Walsh, Philippa Boyens és Peter Jackson). (<http://www.imdb.com/title/tt0120737/>, 2016-02-09)

¹³ [Más lett a világ: érzem a vízben, érzem a földben, érzem a levegőben ... Sok minden, ami valaha létezett, eltűnt; mert ma már senki sem él, aki emlékezhetne rájuk.]

A filmben és a film alapjául szolgáló könyvben a fenti idézetek más helyen szerepelnek, más szereplő mondja őket (Galadriel, ill. Szilszakáll), és a prologus kiegészül egy új mondattal: „*Sok minden, ami valaha létezett, eltűnt; mert ma már senki sem él, aki emlékezhetne rájuk.*” Ilyen például Tolkien regényében „a fekete Dúnharg, a rég elfeledett emberek műve. Nevük elveszett, sem ének, sem rege nem őrizte meg”. (Tolkien 1990. 30) A mai digitális korban persze szerencsésebbek vagyunk, mert rendelkezésünkre áll egy végtelen tárolási kapacitású, „bábeli” könyvtár,¹⁴ az internet, amely képes minden rögzített gondolat – vagy digitalizált tartalom – megőrzésére. De ez a gépi emlékezet önmagában passzív, „halott” tudást jelent mindaddig, amíg pusztán a számítógépek áramköreiben létezik. *Életre kelteni csak az ember, az emberi elme képes.* És ő is csak akkor, ha képes befogadni a gépek által megőrzött tudást – amelyet nem elég megtalálni, hanem meg kell érteni, értelmezni, összekapcsolni mindazokkal a már meglevő tudástartalmakkal, amelyek az emberi elme számára a befogadás pillanatában rendelkezésére állnak. A guglizás és a másolás-beillesztés, a hírhedt „copy & paste” eljárása persze jóval könnyebb – azonban ezzel mi is a számítógépes hálózat részeivé, mechanikus elemeivé válunk. József Attila szavaival: ilyenkor nem „az igazat” mondjuk vagy írjuk, nem „a fényt, amelytől világlik agyunk”, hanem „csak a valódit”,¹⁵ a létezőt, de gondolat (és lélek) nélkül.

Összefoglalva a fentieket: nincs „királyi út”, megfelelő szintű szubjektív tudás nélkül az emberiség objektív tudása hozzáférhetetlen.

Főntebb utaltam rá, hogy himnuszunk számtalan bibliai utalást tartalmaz. Ezek ismerete nélkül jóval kevesebbet értünk meg belőle, mint amit Kölcsey Ferenc írásakor belefoglalt. De ugyanez érvényes a mai költészetben is. Lássuk ezt egy példán keresztül!

Juhász Ferenc: *Együgyű máglya* (részlet)

*Fülem a költészet mellkasára tapasztva
hallom szívverésed szívem habzó tavasza:
gyöngyvirág-függőkert, világ-szemhéj, színarany
kezü Csokonai, Berzsenyi, Ady, Arany.*

¹⁴ vö. Jorge Luis Borges: Bábeli könyvtár c. elbeszéléssel (ford. Boglár Lajos). (Jorge Luis Borges: *Bábeli könyvtár. Válogatott prózaművek.* Budapest: Európa K. 2011. 13–21.)

¹⁵ „Ülj le közénk és mesélj [...] az igazat mondd, ne csak a valódit, / a fényt, amelytől világlik agyunk, / hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.” (József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

*Téged Vörösmarty, téged Petőfi Sándor:
hiteddel etettél, fiókát madárszájából,*

[...]

*És téged nádas-árny tavon: Vajda, Tóth Árpád,
Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula: köd-hárfád.
Téged Illyés Gyula, szénagyűjtő fény-villa.
S tüzed, csontod, sírod űrlomb József Attila.*

[...]

*Együgyű én máglyát raktam szavaitokból:
rózsaliomból, gyászbűnből, lét-titokból.
Néz a minden engem: a világ-gömb vak óra,
én meg az egészre: fény-kristály koporsóra.
(Az őrangyal és a szél, 2003)*

„A költészet máglya” metafora a korábban említett *a kultúra jéghegy* metafora párja, ellenpontja. Emellett a kontextus szintén fontos: a vers *Az őrangyal és a szél* című kötetben jelent meg. Vajon hogyan kapcsolódik össze *őrangyal*, *szél* és *máglyatűz*? Juhász Ferenc, akinek az 1960-as években egy rövid versében „szívére fújt az Isten” („Jaj, az Isten ráfújt a szívemre! / Aranyat fújt az Isten szívemre!”), élete végén, negyven év múltán felsóhajt:

*Angyal nem volt sehol!
Mi maradt hát nekem?
A természet, meg a természetem.
Meg a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél,
(Az őrangyal és a szél c. kötet címadó verse – részlet –, 2003)*

És ezzel máris a szimbólumok időtlen világába kerültünk, ahol a *szél* az emberi sors és a sorsot befolyásoló erők szimbóluma, amelyeket bármennyire is szeretnénk előre látni és irányítani, erre legfeljebb csak „tükör által homályosan” vagyunk képesek – vagy még úgy sem. Ugyanis:

„A szél ott fúj, ahol akar; hallod a zúgását, de nem tudod, honnan jön és hová megy. Így van vele mindenki, aki a Lélekből született.” (Jn 3,8)

Isten „Angyalait szelekké teszi, és szolgálait tűz lángjává” (Zsid 1,7). A fiatal Juhász Ferenc még érezte Isten érintését, az idős és életére visszatekintő költő azonban már nem találta sehol sem az angyalokat.

Így Juhász Ferenc költészetét egy szimbolikus máglyára helyezte, amit szeretett költőinek verseiből, és velük együtt a magyar költészet egészének alkotásaiból rakott. A máglya tüzeit maga Juhász Ferenc gyújtotta meg, a tüzet azonban a szelek tartják lángolásban – mindaddig, amíg vannak emberek, akik emlékeznek rá és költészetére. Mint a mai nap mi, a magyar kultúrát életben tartó és együtt ünneplő emberek. Akik közösen vallhatjuk és kimondhatjuk József Attilával, hogy „ez a mi munkánk; és nem is kevés”.¹⁶ Amivel eljutottunk – vagy visszajutottunk – a 104. zsoltárig: „A szeleket tette követeivé, a lángoló tüzet szolgáljává.” (Zsolt 104,4)

A zsoltárokból indultunk ki és a zsoltárokhoz érkeztünk vissza. Közben pedig megidéztük klasszikus költőnkné, Kölcsey Ferencnek és nemzeti kultúránk néhány közelmúltban elhunyt nagy alakjának szellemét. Lélekben ma ők is velünk voltak.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- [Biblia 1997] *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Kálvin Kiadó, Bp.
- CS. VARGA István (2000): *„Isten, áldd meg a Magyarat...” Kölcsey Ferenc: Hymnus*. In: CS. VARGA István: *Szent művészet II. Fejezetek költészetünk szakrális vonulatából*. Xénia Kiadó, Székesfehérvár. <http://www.arssacra.hu/ArsSacraII/ArsSacraII-C4.htm> (2016-01-17)
- GÁL Ferenc (1987): *János evangéliuma*. Szent István Társulat, Bp.
- HANKISS Elemér 2006. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata*. [Az Emberi kaland c. könyv javított és bővített kiadása.] Osiris, Bp.
- HEGEDŰS Loránt (1996): *Himnuszunk a Biblia fényében*. 8. In: HEGEDŰS Loránt: *Isten szuverenitása és az ember felelőssége*. Fundamentum Alapítvány, Bp., 5–19.
- [InfBib 2016] *Információs műveltség Magyarországon. Az információs műveltség témakörének válogatott, magyar nyelvű bibliográfiája*. http://informaciosmuveltség.pte.hu/?page_id=304 (2016-02-08)

¹⁶ „A harcot, amelyet őkink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.” (József Attila: *A Dunánál*)

- JUHÁSZ Ferenc (2003): *Az őrangyal és a szél. Új versek*. Balassi Kiadó, Bp.
 [digitális kiadás] (2011): Digitális Irodalmi Akadémia – Petőfi Irodalmi Múzeum.
http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000344&secId=0000031289&mainContent=true&mode=html#WORD_1_1 (2016-01-21)
- JUHÁSZ Ferenc (2005): *Akinek szívére fújt az Isten*. In: LUKÁCS László (szerk.): *Innen és túl. Versek az Isten-kereső emberről*. Vigilia Kiadó, Bp., 73–74.
- KENYERES Zoltán (1983): *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Szépirodalmi, Bp.
- KŐFALVI Tamás (2006): *Informatikai alapismeretek a tanári mesterségre készülők számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Magyar Katolikus Lexikon* (2016): *Himnusz*. [szócikk]
<http://lexikon.katolikus.hu/H/himnusz.html> (2016-01-17)
- MCCRINDLE, M. – WOLFINGER, E. (2010): Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. *Korunk*, 3. évf. (2010. november) 11. sz. 13–18.
- MÉSZÁROS Ferenc (2014): Énektanítás. 90. zsoltár. „Békesség néktek!” A Budapest-Nagytétényi Református Egyházközség időszakos kiadványa, 3. évf. (2014. október) 3. sz. 6.
<http://www.refnagyteteny.eoldal.hu/file/423/iii.3.14okt-141029.pdf> (2016-02-02)
- NAGY György (2010): *Magyarország apróbetűs története a honfoglalástól napjainkig*. Kossuth, Bp.
https://books.google.hu/books/about/Magyarorsz%C3%A1g_apr%C3%B3bet%C5%B1s_t%C3%B6rt%C3%A9net.html?id=NBCZCgAAQBAJ&redir_esc=y (2016-02-02)
- [Reformatus 2013] Reformatus.hu | *Ez történt a Közös Zsinaton*. 2013. június 28.
<http://www.reformatus.hu/mutat/8432/> (2016-01-17)
- SÜLL Kinga (2005): *A zsoltárokról általában és dicséretetek. Egyházi Ének Jegyzetek a 2005/06-os évre*.
http://dtkantorkepzo-papa.shp.hu/hpc/web.php?a=dtkantorkkepzo-papa&o=d_n4hs
 (2016-02-02)
- SZENCI MOLNÁR Albert (1998): *Szenci Molnár Albert összes költeménye*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Bp. 1998-12-08. <http://www.mek.oszk.hu/01000/01078/01078.htm> (2016-02-02)
- TARI Annamária 2010. *Y generáció. Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Jaffa Kiadó, Bp.
- TOLKIEN, J.R.R. (1990): *A Gyűrűk Ura. A király visszatér*. (Fordította. Göncz Árpád), Árkádia Kiadó, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2016): *Himnusz az időben. Az „ismeretlen” Kölcsey Ferenc (1790–1838)*. In. Uő: *Angyalok a labirintisban*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 232–260.
- WALSH, Fran – BOYENS, Philippa – JACKSON, Peter (2001): *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring*. (screenplay, based on the novels by J.R.R. Tolkien). New Line Cinema.
<http://www.fempiror.com/otherscripts/LordoftheRings1-FOTR.pdf> (2016-02-09)

„Nem csak mi gondolkodunk: a nyelv is gondolkozik”¹

*Kosztolányi Dezső és az anyanyelv*²

Kosztolányi hamar fölmérte, hogy az újságok veszik át a könyvtárak enciklopédikus műveltségszervező szerepét, ezért az újságírás felelősségét (ízlésalakító, világképformáló hatását) a kortársainál is jobban firtatta – a nyelv művelői (és általános esztétikai) kérdésekben az újságíró Kosztolányi tudta leghatékonyabb módon kifejezni véleményét.

Már egyetemistaként újságírónak szegődött: Kosztolányi a *Bácskai Hírlap*, a *Budapesti Napló*, a *Világ*, a *Pesti Napló* és az *Esztendő* után 1921-től haláláig a *Pesti Hírlap* munkatársa volt – több mint félszáz lapnál jelentek meg rendszeresen írásai (170 különböző orgánumban publikálta több ezer karcolatát és cikkét, tárcáját és kommentárját). A tematikailag igénytelenebb hírlapi cikkeit is nagy gonddal írta, publicista munkásságát szépírói voltával egyenértékűnek tekintette. Az sem mellőzendő tény, hogy akkor sem hagyott föl az újságírással, mikor már semmilyen anyagi kényszer nem játszott szerepet egy munka elvállalásában: Kosztolányinak tehát „sajátos fontosságú volt a napi robotnak ez a típusa”, sőt, a szépprózában is (érzékkelhető ez például az *Aranyársarkányban*) szövegalkotó szerepet tölt be az újságírás motívuma. (Bodrogi 2010)

¹ Idézet a *Túlvilági séták* című cikkből. (Kosztolányi 1999. 120)

² A fenti írás a 2016. évi, 50. alkalommal megrendezett magyar nyelv hete programjainak idején készült el. Az április 11-i jubileumi megnyitón fölidézhattuk, hogy az 1967-ben indult sorozat nemcsak nyelv művelésről szól, hanem retorikai és nyelv jogi kérdésekről is, a nemzeti nyelvkultúra lehetőségeiről, az *irodalom* mellett a *nyelvbirodalomban* folyó küzdelmekről. Rövid referátumunk nemcsak ehhez az alkalomhoz kapcsolódik, hanem egy másik jubileumhoz is: 2016-ban (november 3-án) emlékezünk Kosztolányi Dezső halálának 80. évfordulójára. A sok közül most csak néhány példa kiemelésével azt kívánjuk érzékeltetni, miként lett Kosztolányinál a nyelv is cselekvés (lélek- és karakterformáló, attitűdkifejező aktus); hogyan szolgálják a nyelvi, a meta-kommunikációs és a szituatív ágensek a megértést; és hogyan válik a nyelv (illetve a nyelvi játék) esztétikumteremtő erővé.

A miniatűr létjogosultságát újra és újra megerősítette: „a költő művészetéhez hozzátartozik, hogy művészetét minden körülmények között érvényesítse is: ha írnia egykor csak a kisujja körmén lenne szabad, teremtsen meg a körömköltészetet”. (Illyés 1975. 396) Ugyanis az alkotás szépsége és ereje nincs semmilyen összefüggésben terjedelmével. Somlyó György szerint rövidebb írásaiban is „a nyelvi koncentráció, végső feszítettségében, mindig a robbanás határán jelenik meg. Vallomás, leírás, meditáció, megfigyelés, képzelet, elbeszélés, mese önfeledettség és önvizsgálat, játék és valóság integrálódik és differenciálódik mindig a limeseken.” (Idézi: Bányai 2012. 70–71)

Nyelv és lélek

Nyelv és lélek (Kosztolányi 1999) címmel olvassuk azokat a publicisztikai írásokat, esszéket, tárcákat, glosszákat, jegyzeteket stb., amelyek nyelvfilozófiai, illetve nyelvművelő kérdésekkel foglalkoznak, s amelyekben az emberi viselkedést általában a nyelvi sajátosságokkal magyarázza – és fordítva. Mellette számos szépprózai műben, novellában, s még az *Édes Anna* című regényben is érinti a (nyelvi) kommunikáció problémakörét, a megértés és elfogadás kérdéseit – az *Édes Annában* pl. a nyelvi megértést helyettesítő zsigeri érzékek működését.

Csak néhány példát idézek erre: Anna szegényes nyelvi kifejezőképessége miatt is inkább az érzékszerveire hagyatkozik, amikor szeretné megérteni a világot, s reflektálni kíván a környezet jelenségeire: a gyomra „fölmelyedett”, rosszullet fogta el; „büdösséget érzett, mint a patikában”, s ez az „éles hideg” szag egészen fölkavarta; enni nem tudott, a szaglása tiltakozott ellene. Patikárius Jancsi porait bevéve, végtelen keserű ízt érzett, olyat amilyennek a mérget képzelte; s amikor reggel fölébredt, s nem látott semmit, mintha megvakult volna: „körös-körül fekete volt a világ”. A *csúf lány* című tárcanovellában (mely a *Pacsirta* című regény előképe) a hamis levél, illetve a sajátja helyett az erdélyi levelezőpartnernek elküldött, halott húga fényképe, a nyelvi és képi hamis önreprezentáció vezet a sejtetett, ám tragikus végkifejlet felé.³

Az *Esti Kornél* több fejezetében fölbukkan a nyelvi kommunikációs korlátok kérdése. A novellafüzér olyan példákat kínál, mint vallomást az anyanyelv

³ Lásd bővebben erről *A fotográfia és a halál* c. tanulmányt, mely Kosztolányi *A csúf lány* c. tárcanovellájában vizsgálja az ekphraszis és a képi illokúciós aktus működését. (Vitéz 2014)

szépségéről (*Hetedik fejezet*); a bolgár kalauz története pedig arról tanúskodik (*Kilencedik fejezet*), hogy az emberi kommunikáció csupán kisebb mértékben nyelvi jellegű, a kapcsolatteremtés alapja ugyanis nem a nyelv-, hanem az emberismeret. Más, az irodalom és a publicisztika határvidékén mozgó írásaiból is szemelgethetünk olyan adalékokat, melyek megnyújtják a Kosztolányi-féle emberismeret horizontját. Az *Egytől-százig* című, a *Bölcsőtől a koporsóig* sorozathoz írt cikkében (*Pesti Hírlap*) ars poetica jellegű az alábbi néhány sor:

„Mindig és mindenütt az ember izgat. Az úton sem a tájakra figyelek föl, a házakra vagy a múzeumokra, hanem az élet játékára, az arcokra, a mozdulatokra, a szavakra. Embereket gyűjtök. Szenvedélyes ‘embergyűjtő’ vagyok.” (Kosztolányi 2002. 451)

Így lehetett az *Esti Kornél* kommunikációs helyzetei mögött ívelő erkölcsi-filozófiai gondolat a közös (emberi) sorsból fakadó létigenlés. Nem véletlenül épül a bolgár kalauz története az *igenek* és *nemek* dramatikus lelki dinamizmusára. Szegedy-Maszák szerint a fejezet egyik kulcsmondata ez: „Az ‘igen’ legtöbbször ‘nem’ is” – mert a jelentés mindig a nyelvi összefüggéstől („a ko- és kontextustól”) függ. „A közlés, az érintkezés mibenlétének és lehetőségének e kivételes érzékenységre valló megvilágításában nem a nyelv mindenhatósága vagy pótolthatósága, nélkülözhetősége forog kockán.” (Szegedy-Maszák 2010. 351)

A közlési (avagy kommunikációs) helyzet elsődlegességére utal a *Tizenhetedik fejezet*ben is: az üvöltés és az indulat egyben érzelmkifejezés, a fizikai gesztus pedig ellentétben áll a valódi lelki szándékkal. „Amikor Esti a dolgok viszonylagosságát hangoztatja, voltaképp arra céloz, hogy a világ a nyelv természetét képezi le. Nincsenek azonos jelentésű szavak, s csakis egyedi jelenségek léteznek. Minden értelmezés távlat kérdése.” (Szegedy-Maszák 2010. 352)

Az értelmezések közötti eltérés (a viszonylagosság) gátolja a megértést: két szereplő azért nem értheti meg egymást (Esti és Pataki; *Tizenötödik fejezet*), mert két különböző világban él. A türelem és megértés lehet egyébként is az a vonás, amely meghatározza a nyelvet életformaként és alkalmazó (Szegedy-Maszák 2010. 535) Esti attitűdjét a világgal és az emberekkel szemben. Az is kiolvasható innen, hogy a megértés nem elsősorban nyelvi, hanem lelki gyökerű.

A nyelv és lélek (illetve ösztön) ezért kapcsolódik szorosan össze, Esti Kornél életformájában ezért hadakozik folyton a nyelv és a lélek – például a nyelvi kifejezés nem tud mit kezdeni az olyan esztétikai minőséggel, mint a csúfság-

gal, az esztétikai eredetű ellenszenvvel (*Harmadik fejezet*), s így lesz a tapintat (elfogadás) a megértés alapja és következménye egyszerre. A megértést a félelem gátolja, s Esti félelmei között van jelen a csúffal szembeni ellenszenv is – fél „hogya míg alszik, hozzá mászik ez a zöldbéka, megcsókolja őt azzal a hideg szájával, melynél semmi sem lehet utálatosabb és förtelmesebb. [...] Nem kapott levegőt.” (Kosztolányi 1981. 54) A nyelvi szépség esztétikai létmód is: hadakozás a halál vagy a félelem ellen.

A nyelv státusa az önértelmezésben

A tíz legszebb szó Kosztolányinál egyszerre mutat az élet igenlésére és az elmúlásra: „láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, szív, sír”. (Kosztolányi 1999. 212) A francia minta nyomán összeállított lista azt is jelzi: a válasz ugyanúgy jellemzi Kosztolányit, mint a nyelvet, s hangzás és jelentés (a jelentő és a jelentett) nem választható teljesen ketté.

Az önértelmezés része tehát a nyelvhez való viszony megfogalmazása, főleg az *Édes Annát* követő években megjelent írásaiban (az 1927 végén induló *Ábécé* sorozattal). A nyelvi viszonylagosság (pl. a jelentő és jelentett kapcsolata, a nyelvek és kultúrák művelődéstörténeti összefüggése) megengedi a nyelv tágabb kulturális folyamatként való értelmezését (Bengi 2012. 202) és „a lét fölötti uralom elvesztésének vagy a véges időbeliség tudatának heideggeri elfogadását” is. (Kulcsár Szabó Ernőt idézi: Bengi 2012. 202)

Általában a nyelvvel (és nyelvekkel), illetve a nyelvtanulással kapcsolatos írásokban visszatérő gondolat az idegen nyelv és az anyanyelv közötti szakadék érzékeltetése, a tudás ösztönössége és a nyelv végtelensége. Hogy mennyire hozzátartozik ez a nyelvi létezéséhez, azt mutatja, hogy a tizenéves Kosztolányi (mintegy tanulmány gyanánt) németül írta naplóját, és hamar arra a következtetésre jutott: gondolatai idegenek voltak, mint a nyelv. Noha a nyelvek között nem ismert semmilyen rangkülönbséget – amint írta ezt a Schöpflinnel vitatkozó cikkében a *Nyelvművelésről* –, a nyelv és kultúra viszonyát elidegeníthetetlennek ismerte föl.

„A nyelv és kultúra szövevényes egymásba fonódásának, kölcsönös függőségének ismeretében úgy látja, hogy az idegen szavak nagy tömegű beáramlása nemcsak egyszerűen a szavak mozgását jelenti egyik nyelvből a másikba, hanem maga után vonja a kölcsönző nyelv szegényedését is, az azt beszélők

nyelvi ösztönének tompulását, világlátásuk, szokásrendszerük átalakulását, idomulását a kölcsönt adóéhoz.” (Szili 2009. 20)

Anyanyelv című tárcája (*Pesti Hírlap*, 1927. május 22.) is ehhez a tematikához illeszkedik. Az Argentínába szakadt hazafi így beszél:

„Fél év alatt valahogy gagyogtam spanyolul, a másik fél év alatt már beszéltem, társalogtam is. Gyakran azonban bizonytalanságot éreztem. Még mindig az agyammal beszéltem, nem az ösztönömmel. [Barátaim] azzal vigasztaltak, hogy csak akkor tudok majd tökéletesen, ha spanyolul álmodom is. Hát a harmadik évben ez is megtörtént. Képzelmek, spanyolul álmodtam. Roppant örültem. [...] Anyanyelvem ködbe veszett. Tetőtől talpig spanyol lettem (Kosztolányi 1999. 66)

A főszereplő a legbelső lényével is spanyol, öntudatlan állapotában is ez a nyelv jelenik meg. Ám 12 év múlva visszatérve, tudása megéled a ködös homályból. Mindent ért, szeretne megszólalni magyarul, már a mondatot is megfogalmazta: „Kérek egy cigarettát.” Kosztolányi az anyamelléhez hasonlítja az anyanyelv élményét:

„Szájam hozzácsücsörítettem nyelvemhez, mint csecsemő, mikor szopni készül. [...] Többször ismételtettem magamban: 'Kérek egy cigarettát... kérek egy cigarettát...' Emlékszem, valami borfiú ácsorgott a vendéglő ajtajában. Én feléje közeledtem, mint aki valami döntő próbára készül, halálos lámpalázban. Ekkor pedig olyasmi történt, amit ma sem tudok megmagyarázni. Rátekintettem, kinyitottam a szájam, s szeméremből vagy ijedelemből ezt dadogtam: – Ich bitte eine Zigarette! (Kosztolányi 1999. 67)

Miért nem tud szólni magyarul? – „A cselekvés nyilván nem tudatos: a szemérem vagy az ijedség önkéntelen megnyilvánulása.” Az anyanyelvvel való intim viszony 12 év elteltével is olyan meghitt, hogy „a cigarettavásárlás ürügye nem ért fel hozzá”. (Molnár Cecília)

Nyelv és lélek viszonyát vizsgálva, Kosztolányinál tehát a lélek magában foglalja az ösztönösséget, a zsigeri érzékenységet, az érzékeket s mindezek viselkedésre, kommunikációra, nyelvi kifejezésre gyakorolt hatását. A Weöres és Kosztolányi nyelvfelfogását összevető Papp Ágnes Klára szerint (az *Esti Kornél* énekét szólítva bizonyítékként) a halál réme ellen szegülő „víg álarc” egy, „a hangzóságon alapuló nyelv- és költészetfelfogás megnyilatkozásaként

is értelmezhető”. A tanulmányíró kiemelésében: „ó, jó *zene* a hörgő / kínokra egy kalandor / csörgő, / mely zsongít, úgy csitít el, / tréfázva mímel / s a jajra csap a legszebb / rímmel.” (Papp 2016. 207–208)

Ám az ösztönökkel szemben létezik egy nagyfokú tudatosság, sőt, az autonóm nyelv. A *Túlvilági séták* című cikkben írja:

„Nem csak mi gondolkodunk: a nyelv is gondolkodik. Munkatársunk a nyelv, egyenjogú társszerzőnk.” (Kosztolányi 1999. 120)

Ennek a fölvetésnek a gondolati előzménye lehet Humboldt tézise a nyelv és szellem egységéről, de Wittgenstein nyelvi és világképi határok összekapcsolásával is rokon, valamint elvezet Edward Sapir nyelvi relativitáselméletéig. (Szili 2009. 22) Szegedy-Maszák szerint nem valószínű, hogy utóbbit ismerhette Kosztolányi, de azt kizárni sem lehet. (Szegedy-Maszák 1994. 50)

Nyelvi érték és szerzői szándék

A nyelv önállósága, autonóm, organikus léte mellett érvel a Kosztolányi nyelv-szemléletét vizsgáló Szegedy-Maszák is, mikor a műfordításokban tetten érhető nyelvfölfogásról értekezik, ti. Kosztolányi a *jelentett* ellenében a *jelentő*, a szó, a hangzás, a rím elsődlegességét pártolja.

Noha ő maga nem említi ezt sehol, magyar-német szakos egyetemistaként hatással volt rá Humboldt nyelvelmélete – még ha ténylegesen több más, 19. századi közvetítéssel jutott is el hozzá a nyelv organizmusként, szervezetként való fölfogása. (Szili 2009) A nyelv folyton változó volta tehát nem magyarázza a művet, az ergont, (költői) műalkotást, hanem maga is az ergon létrehozását segítő energia – nem véletlen, hogy Kosztolányi a nyelvet eleve teremtő energiaforrásként értelmezte.

S a nyelvi hangzás, a nyelv költői jellege mellett szól az 1928-as *Ábécé a versről és a költőről* című jegyzet első sora: „Az emberiség előbb tudott versben beszélni, mint prózában”. És a költői szándékra épülő, a szépségelvű – a „*homo aestheticus sum*” vallomásához hű – szemlélet azt is eredményezi, hogy pl. a japán haikut a magyar olvasókkal elsőként megismertető Kosztolányi a 3 soros, 17 szótagos japán versformát és műfajt 4 soros, ütemhangsúlyos, rímes magyar versként fordította.

Egyébként Kosztolányinál a rím – „a teremtődő szó” alapesete –, a szavak csengése: nyelvi érték, mely nem alárendelt a szerzői szándéknak, hanem felülírja azt, tudniillik, gyakorta a nyelv játéka irányítja a tartalmi mondanivalót. A nyelvjáték – a szavak jelentése és használata közötti öncélú egyenlőségtétel, a wittgensteini szójelentés és a szó mint cselekvés azonossága (Szili 2009. 25–26) – szintén a Kosztolányi nyelv- és versművészetét meghatározó legfontosabb vezérelemek egyike.

Papp Ágnes Klára tanulmányában (2016) Kovács Árpád és Bónus Tibor kutatásaira utal, „a hangzóságon alapuló koherencia” szabályán túl rámutatva, hogy a nyelv – különösen a költői nyelv – nem eszközjellegű (mint Babitsnál), hanem maga is teremtőerő. Recepció helyett tehát produkció, mely egyúttal az olvasót is kilendíti a passzív, az íróval azonosuló szerepéből, s a nyelvet bizonyos mértékben fölszabadítja a beszélő szándéka alól, miközben a kreatív olvasás előtt nyitja meg a kapukat.

Az olvasó nevelése című cikkben írja Kosztolányi, hogy a vers dallama és ríme nemcsak külső dísz, hanem „a vers legbensőbb belseje”. A szövegmagyarázók nem tudják azt, amit az alkotó költők tudnak: „mennyire mindig a szó az elsőleges, mennyire mindig az villan meg, mennyire mindig az előzi meg a még tudat homályában botorkáló gondolatot”. (Kosztolányi 1999, 380)

Ízig-vérig (poszt)modern – egyúttal biblikus és szakrális – a fölvetés: a nyelv (az Ige) teremti az univerzumot. S ebből érthetjük meg azt is, miért írt magyar verset Kosztolányi műfordítások helyett... – s hogy a prózát (értelemszerűen az igényes újságprózát) is a költői nyelv egyik létmódjának tekintette. Le lehetne „kottázni prózánk ritmusát”, „a dallam menetét” – idézi Szegedy-Maszák, és ebben a tekintetben Sartre-ral szemben Mallarmé eszményét véli megjeleníteni Kosztolányinál:

„a vers mindenütt benne van a nyelvben [...] A prózának nevezett műfajban olykor mindenféle csodálatos ritmus érvényesül. Valójában nincs is próza: létezik az ábécé és a többé vagy kevésbé kötött [...], többé vagy kevésbé széttöredezett [...] vers.” (Idézi: Szegedy-Maszák 2010. 521)

Kosztolányi többször is utal a nyelvnek a beszélők világlátását (vagy világképét) és egész gondolkodását meghatározó szerepére, miszerint: „nemcsak a gondolkozás hat vissza a nyelvre, hanem a nyelvtudás is visszahat a gondolkodásra”, (Kosztolányi, *Kiss Mezzofantik*, 1999. 44) s nemcsak a nyelvtudás, hanem a

nyelvhasználat is lelkületet és gondolkodásmódot befolyásoló tényező lehet. A nyelv ugyanis „világszemlélet”, és minden nyelvnek külön szelleme van. Minden nyelv és minden szellem más, de egyenrangúak egymással. Kosztolányi a nyelvek karakterében felfedezte az adott nép jellemét, a nép jellemében pedig a nyelvi gondolkodást. Sőt, a beszédaktus-elmélet felé közelítve, bizonyos megfelelést látott a nyelv szerkezete, valamint a nem nyelvi jellegű viselkedés között is. (Radics 2002)

A Humboldt nyelvet és világszemléletet összekötő filozófiájáig visszavezethető, a nyelvi relativizmust (vagy "nyelvi metafizikát") megalapozó Sapir–Wolf hipotézis⁴ szerint a nyelvi és kulturális különbségek megjelennek a szókincsben, és a nyelvhasználat hat a kulturális aktusainkra is. Innen indult ki a politikai korrektség mozgalma, miszerint a nyelv valóban befolyásolhatja a nyelvhasználók gondolkodását.

Az amerikai politikai baloldal olyan nyelvet és nyelvhasználatot írt elő a hatvanas évek végétől, amely etnikai, vallási és nemi hovatartozástól függetlenül semleges (nem kizáró, hanem magába foglaló), hogy aláassa a tudatalatti nyelvhasználatból származó sztereotípiákat. Azonban a píszi mára túlmutatott a nyelvhasználaton, s a 90-es évekre a politika, a szólásszabadság és a cenzúra harcának jegyében kisajátította magának. (Péli 2009)

„Magyarul tudni jól értesültség és jólneveltség dolga”

Kosztolányi (Bessenyei, Kazinczy, Kármán és Kölcsey után) újra felismerte: a nyelv a nemzet leghatásosabb fegyvere. Olyan megőrző és megtartó erő, mely érinthetetlené teheti a népek megbecsültségét és tekintélyét. A nyelvet élő, folyamatosan változó közegnek tartotta – „A nyelv él, lüktet, fejlődik. Folyton-folyvást növekszik, mint az eleven köntös. Sohasem készül el” (Kosztolányi

⁴ A „nyelvi világkép” (a nyelvi relativizmusból, a Humboldt–Weisergerber-féle elméletből, de főként a Sapir–Whorf hipotézisből kisarjadt) többször áthangszerelt fogalom leegyszerűsítve mindössze ennyit mond: különböző nyelvek (s az azokat kísérő kultúrák) különböző (sokszor igen eltérő) látásmóddal, szemantikai töltettel, konnotációkkal jelölik a környező világ tárgyi és mentális dolgait, jelenségeit, így a jelölések tartalma más nyelvek és kultúrák vonatkozásában igen eltérő lehet. (Bańcerowski 1999) – A nyelvi világképről lásd bővebben: Hegedüs 2000.

1999. 75) –, s nem szerette a merev törvénytisztelőket sem, kikből hiányzott a képzelőerő, így bilincsbe verték a kifejezést.

A lényegét a belső nyelvújításban (a fantáziában, kreatív nyelvhasználatban, az egyénhez alakított nyelvgazdagításában) látta, ezért elutasította az egyszerűsítést. Illyés Gyula – aki Kosztolányi „síron túli” könyveit állította össze, s a jegyzetekből, megjelent cikkek javításaiból, margóra írt jelekből arra következtetett, hogy az író szerette volna kiadni önálló könyvben az anyanyelvről (műfordításról és nyelvtisztításról) szóló cikkeit – szintén referált a költő nyelvvédő tevékenységére.

Bár tudatosan nem készült nyelvészeti könyv írására, „ügye volt a nyelv, mesterségének eszköze [...] csakhamar felfedezte azt a titkos viszonyt, amely az eszköz és a művé dolgozott anyag közt van, majd azt a még rejtelmesebbet, amely az eszköz és az alkotó között van, amidőn a nyelv szinte munkatárs: segít, tanácsot ad, ötletet sug és ellenőriz [...] Új nyelvészeti felfedezése nem volt: a törvényt vitte diadalra, ő fejezte be – kellő rostálással – Kazinczy tervét: tanítói hivatása óriási, a legújabb írói nemzedéket ő nevelte igényességre [...] Magyarul tudni jól értesültség és jólneveltség dolga. Elérte célját.” (Illyés 1975. 369–373)

Kosztolányi a College de France tanárához, Antoine Meillet-hez címzett nyílt levelében – *A magyar nyelv helye a földgolyón* (Kosztolányi 1999. 83–98) – ezt írja: „Nem vagyok nyelvész. Író vagyok, aki anyagával bíbelődve sokszor és szívesen eltűnődik a nyelvi jelenségekről.” – Mégis módszeres alapossággal, meggyőző érvekkel szedi ízekre a francia nyelvész állításait, fölfedezve azok közt a tényeken túli, nyelvekkel, nyelvközösségekkel szembeni szimpátiát vagy akár az ellenszenvet is.

Kazinczy nyelvi-szellemi tisztasága mellé a nyelvi és emberi méltóság társult, jellemét megalapozta aláztos viszonya a nyelvvel, így lehetett ő Kosztolányi számára „tisztelt és szentelt hazafi”. Az egész megjelenésével a „lélek” törékeny és éles karakterét sugárzó Kazinczy litográf portróját ifjúkoráról kezdve vitte magával, szobáról szobára: hogy örködjék tolla fölött, tanítsa a tollhoz fűző hitre és lelkeségre, s tanítsa ugyanarra, mint saját kortársait: „az irodalmi mértékre, az irodalmi ízlésre és az irodalmi lelkiismeretre”. Örködjék „boltozatos koponyája alatt mélyen ülő” szemekkel s „kihajtott puha gallérral, lobogó nyakkendővel, mentében”. (Kosztolányi 1976. 95; 93)

S kilencven éve kitörölhetetlenül visszhangzanak a lelkünkben azok a Kosztolányi-sorok, melyek a nyelvről szóló legszebb vallomások közé tartoznak:

„Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Mélyen bennem van, vérem csöppjeiben, az idegeimben, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Éppannyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.” (Kosztolányi, *Ábécé a nyelvről és lélekről [Magyarul]*, 1927; 1999. 72)

A nyelv a jelennel együtt a múlt és jövő is. Nem tartozik a legismertebb tények közé a Kosztolányi-biográfiában, hogy a költő az eszperantó nyelvet is megtanulta. (Az idegen és anyanyelv, az eredeti és fordítás viszonyát taglaló írásainak hitelét erősítette, hogy latinul és görögül szintén tanult, jól beszélt németül, franciául, olaszul, spanyolul, angolul és portugálul.)

A *Hét* 1912. aug. 25-i számában ezt írta: „az eszperantónak nincs emlékezte”, „ízetlen és sóatlan”, s „hazugság minden szó, mert nincs múltjuk”. (Kosztolányi 1978. 705) Hiszen az emlékezet is elengedhetetlen a lélek teljességének átéléséhez, akár a nyelven keresztül is. Vajon milyen lelkülettel hangzana bármely idegen nyelven a *Nyugat* számára 1933-ban fogalmazott önvallomása/színvallása?

„Magyar vagyok, magyarul írok, s ennél nagyobb szerelmi vallomást nem tehetek népemnek”. (Kosztolányi 1933) Hozzáteszi: „Verseim mellé nem voltam hajlandó erkölcsi bizonyítványt is tenni.”

Noha a (babitsi) *homo moralis* attitűdjére a „*Homo aestheticus sum*” csattanójával felelt (Kosztolányi 1933), a magyar nyelv iránti elkötelezettsége, a magyarságból fakadó „szerelmi vallomás” egyúttal azt bizonyítja, hogy Kosztolányi – épp a lelkét a nyelvhez rögzítő erős érzelmi és kulturális kötődése révén – a parnaszszista szépségimádóból moralista szépségvédő is lett. A *homo aestheticus* tehát a nyelvnek a lelket formáló ereje miatt alakította Kosztolányi Dezső attitűdjét a *homo moralis* szellemi-irodalmi mintájának érzékeny követőjévé.

IRODALOM

- BAŃCZEROWSKI, Janusz (1999): A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv* 1999/2., 188–194.
- BÁNYAI János (2012): A hírhozó prózája. Kosztolányi „kisebb” írásairól. *Híd* 2012/3., 70–73.
- BENGI László (2012): *Hagyomány és viszonylagosság. Kosztolányi nyelvfelfogásáról*. In: Uő: *Elbeszélt halál. Kosztolányi-tanulmányok*. Ráció Kiadó, Bp., 198–217.
- BODROGI Csongor (2010): Kosztolányi Dezső az újságírásról. *ÚjNautilus* 2010. október 4.
<http://ujnautilus.info/kosztolanyi-dezso-az-ujzagirasrol>
- ILLYÉS Gyula (1975): *Tíz síron túli Kosztolányi-könyv*. In: Uő: *Iránytűvel I.*, Szépirodalmi, Bp., 369–410.
- HEGEDŰS József (2000): „Nyelvi világkép” – magyar nyelv – idegen nyelv. *Magyar Nyelv*, 200/június, XCVI. évf. 2 sz., 129–139. <http://www.c3.hu/~magarynyelv/00-2/hegedusj.htm>
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1933): Önmagamról. *Nyugat*, 1933/1.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00549/17185.htm>
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1976): *Kazinczy Ferenc*. In: Uő: *Látjátok, feleim*. Szépirodalmi, Bp., 93–97.
 (Eredeti megjelenés: Új Idők, 1931. aug. 16.)
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1978): *Színházi esték II.* Szépirodalmi, Bp.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1981): *Esti Kornél*. Szépirodalmi, Bp.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1990; 1999): *Nyelv és lélek*. Osiris Kiadó, Bp.
- MOLNÁR Cecília Sarolta: Az anyanyelv varázsa. *Nyelv és Tudomány*.
<http://www.nyest.hu/hirek/az-anyanyelv-varazsa> (2016. 04. 13.)
- PAPP Ágnes Klára (2016): „Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket”. *Weöres Sándor és Kosztolányi Dezső nyelvfelfogása*. In: Papp Ágnes Klára – Sebők Melinda – Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet – Sors – Identitás. „európai látószögű magyar”*. Írások a hatvanéves Bertha Zoltán tiszteletére. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Bp., 207–218.
- PÉLI Péter (2009). Kínos nyelvi korrektség. *Nyelv és tudomány*, 2009. július 13.
<http://www.nyest.hu/hirek/kinos-nyelvi-korrektseg>
- RADICS Anita (2002): *Kosztolányi Dezső helye és szerepe a magyar nyelv művelés történetében*.
<http://www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/65/radicsa.html>.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1994): Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld*, 1994/8.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010): *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony.
- SZILI Katalin (2009): Kosztolányi a nyelvről. (Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéseire)
Magyar Nyelvőr 133, 14–28. nyelvor.C3.hu/period/1331/133102.pdf
- VITÉZ Ferenc (2014): *A fotográfia és a halál. Ekphraszisz és képi illokúciós aktus Kosztolányi Dezső A csúf lány című tárcanovellájában*. In: Uő: *Angyalkapuk és szövegjáratok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 110–131.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BODA ISTVÁN – *informatikus, könyvtáros*

EGED ALICE – *történész*

HODOSSI SÁNDOR – *vallás tanár*

KISS CSABA MÁRTON – *zenetudós, karmester*

KMECZKÓ SZILÁRD – *filozófus, tudománytörténész*

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT – *romológus, nevelésszociológus*

TÁMBA RENÁTÓ – *doktorjelölt*

VITÉZ FERENC – *irodalmár, kultúrakutató*